माटोळी

संपादक
भूषण भावे

माटोळी

एक गिरेस्त दायज

-माटवी-माटी म्हळ्यार चवथी
णपतीच्या मुखार वयर पाश्टाक
ले लाकडी चौकटीक विधीपूर्वक
ी फळफळावळ. कांय फळां,
आनी रानवटी फळफळावळ
क परंपरेन बांदपाची चाल
णान गोंयांत आनी उर्वरीत
ांत आसा. वेवसायीक वा घरगुती
ी, वखदी वा विखारी
ळावळ माटोळेक बांदतात.

ाटोळी म्हळ्यार निसर्गपुजा.

सैमाचे सृजनतायेक
नशाची सौंदर्यात्मक सलामी.

सैमाचे निर्मिती-क्षमतेचो
मनशान केल्लो भौमान.

सहजीवन आनी साहचर्य
हांची देख.

निसर्गांतल्या मानव-उपेगी
घटकांची घेतिल्ली दखल.

पर्यावरण राखणेविशींचो
पुर्वजांचो मूलमंत्र.

धर्म आनी विज्ञान
हांचो सहजसुंदर मेळ.

ीपुजन म्हळ्यार मातयेची पुजा
र 'माटोळी' म्हळ्यार मातयेचे
क्तीची पुजा.

तकांत माटोळेचें धर्मीक,
ीक, वैजकी, वनस्पतीशास्त्रीय,
यीक आनी कलात्मक नदरेन
ल्लें म्हत्व आनी संबध्दताय
न दिवपाचो यत्न केला.

मोल रू. 600/-
Price Rs. 600/-

माटोळी

एक गिरेस्त दायज

संपादक

भूषण भावे

संकलक

दिलीप पालसरकार

पी ई एस् चें

श्री. रवी सीताराम नाईक कला आनी विज्ञान महाविद्यालय

फर्मागुडी, फोंडें - गोंय - 403 401.

Every Plant / Creeper is a
Chemical factory;
using soil, water and air
as raw material;
working on solar energy;
producing food and wood;
and in the process......
instead of adding to the pollution,
reducing it.*

**यन्तु नद्यो वर्षन्तु पर्जन्याः ।
सुपिप्पला ओषधयो भवन्तु ।
अन्नवतामोदनवतामामिक्षवताम् ।
एषां राजा भूयासम् ।। ****

(न्हंयो व्हावूं दी. पावस पडूं दी.
रूखांक कोमरी-आंकरी फुटूं दी.
सगली रूखावळ अन्न, रस आनी सत्व
हांणी उपाट भरूं दी. आनी
ह्या सगल्यांचो म्हाका लाब मेळूं दी)

O Lord
Let the rivers flow;
the rains shower,
and the vegetation be -
full of food, juice, nutrition,

** Prof. Bal Apte* ** उपनिषद

माटोळी

एक गिरेस्त दायज

संपादक
भूषण भावे

संकलक
दिलीप पालसरकार

छायाचित्रां
अभय जोशी

मुखपृष्ठ आनी भितरली मांडावळ
दिलीप दि. धामस्कार

मुखपृष्ठ छायाचित्र
जगदीश वेरेंकार

माटोळी

चवथीवेळार गोंयांत वापरतात
ते फळफळावळीचो संस्कृतीक-
वनस्पतीशास्त्रीय अभ्यास

कोंकणी

प्रकाशक
डॉ. अनिल डिंगे
प्राचार्य
पीईएस् चें श्री. रवी सीताराम नाईक
कला आनी विज्ञान महाविद्यालय
फर्मागुडी-फोंडें-गोंय - 403 401.

प्रकाशन क्र. 01

हक्क
© भूषण भावे

पयली आवृत्ती
डिसेंबर, 2005

प्रती : 1000

मोल रू. 600/-

ह्या पुस्तकाक
वसंतराव धेंपो एज्युकेशन अँड रिसर्च फाऊंडेशन
धेंपो हाऊस, पणजी-गोंय.
हे संस्थेकडल्यान प्रकाशनाखातीर
अर्थीक पालव मेळ्ळा.

Note : The information provided in this book is of purely academaic interest. Practice and usage should be under appropriate expert supervision only.

Matoli

An ethnobotanical study of
flora used during
Ganesh Festival in Goa.

Konkani

Publisher
Dr. Anil Dinge
Principal
PES's Shri. Ravi Sitaram Naik
College of Arts & Science
Farmagudi Ponda Goa 403 401

Publication No. 01

Copy Rights :
© Bhushan Bhave

First Edition
December, 2005

Copies : 1,000

Price : Rs. 600/-

This book has received financial assistance
for publication from
Vasantrao Dempo Education & Research Foundation
Dempo House, Panaji-Goa.

All rights reserved. Any part of the content of this book may be used for social / academic / research purpose, with the prior permission of the publisher.

अर्पण

झांकफळां खावन झांकपी

आनी

हांसाळे खावन हांसपी

सगल्यांक.....

तशेंच

शरीरे जर्जरीभूते व्याधिग्रस्ते कलेवरे
औषधं जान्हवी तोयं वैद्यो नारायणो हरिः ।

अशें म्हणून सकाळींफुडें कोडू वखद पिवपी

जाण्टेल्यांक......

Ponda Education Society's
Shri. Ravi Sitaram Naik
College of Arts & Science
Farmagudi-Ponda, Goa - 403 401.

डॉ. अनिल डिंगे
प्राचार्य

दोन उतरां

जंय जंय चवथीक घरांत गणपती पुजपाची प्रथा आसा, थंय थंय गणपती बसयतात ते सुवातीवयर 'माटोळी' बांदपाची पद्धत दिश्टी पडटा. माटोळी सजयल्याबगर घरांत गणपती हाडनात. माटोळेक तरतरेचीं जंगलीं फळां - फुलां बांदतात, आंब्याचे आनी हेर पानांचे टाळे बांदतात, खावपाचीं फळां बांदतात. हे पद्धतींतल्यान मनशान सैमाकडेन आपलें नातें दवरिल्लें आसा.

आरास करपाची पद्धत म्हण चलत आयिल्ले हे प्रथेची म्हायती पुंजावपाचो मोलादीक वावर आमच्या कांय विद्यार्थ्यांनी प्रा. भूषण भावे हांच्या मार्गदर्शनाखाला केला. तो पुस्तक रूपान आमी उजवाडायतात.

माटोळेचो अर्थ आनी म्हत्व ह्या पुस्तकांत सांगलां. माटोळेक बांदतात त्यो फळफळावळी आनी वनस्पतींची म्हायती हातूंत दिल्या.

हें पुस्तक उजवाडावपाक 'वसंतराव धेंपो एज्युकेशन अँड रिसर्च फाऊंडेशन' हे संस्थेन आर्थिक पालव दिला ते बद्दल हांव तांका देव बरें करूं म्हणटां.

पी ई एस् चे श्री. रवी सीताराम नाईक महाविद्यालयाचें हें पयलेंच प्रकाशन, देखून हे खोशयेंत भर पडटा.

मनशाच्या सांस्कृतिक दायजाबद्दल म्हायती दिवपी साहित्यांत हें पुस्तक मोलादीक भर घालतलें अशी हांव आस्त बाळगितां.

Vasantrao Dempo Education and Research Foundation
Dempo House, Panaji, Goa - 403 001.

Shrinivas V. Sinai Dempo
Trustee

Foreword

As you know Goa is a small State on the West Coast of India. But its size is not a hindrance to the art and artistry of Goans. Goa is described as the land of Lord Parashurama, the sixth avatar of Lord Vishnu, and is the homeland of several religious communities living in harmony, as reflected in its rich and varied cultural heritage.

"Matoli" is a book which provides an insight into the usage of locally available flowers and fruits offered to Lord Vinayaka or Ganapati on the occasion of "Ganesh Chaturthi". This amply reflects the identification of devotees with the Lord on the one hand, and with Nature on the other, which in totality are described as "Sristi" (सृष्टी).

The book aims to provide the reader with a broad view of the culture of Goa along with valuable information about plant life which is offered in the form of "Matoli". This offering of the Matoli is an integral part of Hindu ceremony during the celebration of "Ganesh Chaturthi" in the Hindu calendar month of Bhadrapada Shukla Chaturthi. (fourth day of the brighter half in the month of Bhadrapada soon after the end of Shravan).

"Matoli" is a worthy piece of work involving a great deal of research and field-studies, upon which, I compliment its editor Prof. Bhushan Bhave and his team on their efforts in bringing out this valuable information in the form of a book.

The presentation is in a simple and lucid style with lots of photographs and, being multilingual, is the best example of the interdisciplinary approach to studies. I hope that the book will heighten awareness of Goan Hindu culture in the country and abroad.

A noteworthy feature of the book is a systematic and scientific classification of plants found in the region and used in the Matoli, which makes this book not only a literary work but a scientific compilation.

ऋणनिर्देश

'माटोळी' ह्या विशयाची संकल्पना १९९४ वर्सा प्रा. बाळ विष्णू आपटे हांचे वांगडा जाल्ले चर्चेतल्यान रूजली. आयज २००५ वर्सा पुस्तक रूपान ती वाचप्यांमुखार येता.

पी ई एस् महाविद्यालयाच्या कोंकणी विभागान हो प्रकल्प प्राचार्य डॉ. अरूण हेबळेकार हांच्या प्रोत्साहनान घेतिल्लो. दिलीप पालसरकार आनी अमरेश तळावलीकार हांणी सुरवेक कांय फळफळावळीचें संकलन केल्लें. माटोळेचे हे फळफळावळीचें एक प्रदर्शन लेगीत त्यावेळार महाविद्यालयांत घडोवन हाडिल्लें.

फुडें वावराक पुर्णताय हाडपाचे नदरेन दिलीप पालसरकार हाच्या आदारान पुराय गोंयचे माटोळेचें सर्वेक्षण केलें. गोंयांतले 'माटोळेचे' बाजार उस्तिले. श्रावण-भाद्रपदांत कितलेशेच दोंगर आमी छायाचित्रकार अभय जोशीक घेवन माड्डिले. जायत्या जाणकारांक मेळून फळफळावळीची माहिती मेळयली.

ह्या वावरांत जायतीं आडमिळीं आयलीं. माटोळेच्या बाजारांत हे फळफळावळीचो वेवसाय करपी चडश्या जाणांक ही फळां खंयचीं ? तांचें नाव कितें ? झाड कसलें ? उपेग कितें ? हांचेविशीं कांयच माहिती ना म्हणपाचें दिश्टी पडलें. कितें काय म्हण विचारल्यार 'माटोळेचेंच फळ तें ' - अशी जाप मेळटाली. खबरापत्रांनी माहिती धाडपाविशीं आवाहन केलें, ताकाय व्हडलोसो प्रतिसाद मेळूंक ना.

पूण चवथीवेळार उजवाडाक आयिल्ल्या विशेषांक वा पुरवणेंतल्यान जायती माहिती मेळ्ळी. तातुंतल्यानूच श्री. रमेश विश्राम राणे हांची भेट घडली. तांचेकडले माहितीक लागून पुस्तकांतले मराठी माहितींत जायती भर पडल्या. तशेंच 'आयताराची पूजा' ह्या विशयांत श्री. विश्राम गांवकार हांणी विशेष मदत केल्या. श्री. जगदीश वेरेंकार हांचे सारक्या हंशी 'माटोळी-मोगी' कलाकाराचे माटोळेंतल्यानय जायती उर्बा मेळ्ळी.

ह्या वावराक पुस्तकरूपान उजवाडावंक ६-७ वर्सां लागलीं. जायत्याजाणांनी मदतीचे हात फुडें केले, पूण भोवरंगी छपाई आशिल्ल्यान छापणावळीचें मोल खूब जातालें. निमणे तेन्नाचे मुख्यमंत्री श्री. मनोहर पर्रीकार हांकां प्रकल्प दाखयलो. प्रकल्पाचें महत्त्व जाणून घेवन ताणी ह्या विशयांत श्री. श्रीनिवास धेंपे हांचेकडेन उतर घालें.

भौ. श्रीनिवासबाबाक प्रकल्प (लेख आनी फोटे) मांडून दाखयतकीच, तांणी खिणाचोय कळाव करीनासतना पुस्तकाचे छापणावळीचो खर्च उबारपाचें उतर दिलें. तांच्या अर्थीक पालवाक लागुनच हें पुस्तक आयज उजवाडाक आयलां.

हें पुस्तक म्हळ्यार ह्या विशयांतलें १००% गिन्यान अशें म्हणूंक जावंचेंना. माहिती पुंजावपाच्या, एकठांय मांडपाच्या, विश्लेशणाच्या वा हेर बाबतींत कांय मर्यादा पडिल्ल्यो आसूं येतात.

ह्या पुस्तकांत माटोळेंतले फळफळावळीचे वखदी गुणधर्म वा हेर उपेग सांगल्यात. ही माहिती सर्वेक्षणांतल्यान मेळिल्ली आसली तरी वैजकी सल्ल्याबगर आनी संशोधनाबगर कोणेच हे फळफळावळीचो वैजकी वा हेर उपेगाखातीर वापर करचो न्हय ही सुचोवणी.

गोंयांतले एके गिरेस्त परंपरेची वळख घडोवपाची आनी तिचे राखणेची नदर वाचप्यांमुखार दवरपाची संद मेळिल्ल्यान, ह्या वावरांतल्यान मनाक समादान लाबलां. माटोळेचें हें 'वजें' उबारूंक जांणी-जांणी हातभार लायला, त्या सगल्यांक काळजांतल्यान देव बरें करूं. ह्या पुस्तकाक विज्ञानीक बसका मेळोवन दिवपाचे नदरेन वनस्पतीशास्त्रीय माहिती दिवपी डॉ. एम्. के. जनार्दनम् (वनस्पतीशास्त्रविभाग, गोंय विद्यापीठ), तशेंच डॉ. कस्तुरी देसाय (पी ई एस् महाविद्यालय), हांचे ऋण हांव मानतां.

पुस्तकाचे निर्मितींत महत्वाच्यो सुचोवण्यो केल्लेखातीर डॉ. नंदकुमार कामत हांचे विशेष उपकार. ह्या पुस्तकांत लेख बरयिल्ल्या जाणकारांचेय उपकार.

पी ई एस् चे श्री. रवी सीताराम नाईक महाविद्यालयाचे प्राचार्य, वेवस्थापन, म्हजे वांगडी शिक्षक हांच्या फाटबळाखातीर तांका धन्यवाद. माटोळेभशेन आकर्शक मुखपृष्ठ, मांडावळ आनी निर्मितीखातीर श्री. दिलीप धामस्कार तशेंच वेधक छायाचित्रांखातीर श्री. अभय जोशी हांकां दिनवासतां. म्हज्या आनी दिलीप पालसरकार हांच्या घरच्यांनी, आमी ही 'माटोळी' बांदतना दिल्ल्या आदाराखातीर, तांचे काळजांतल्यान उपकारी आसात.

हें पुस्तक छापता आसतनाच, गोंय सरकारान पयलेच फावट राज्यस्तरीय 'माटोळी सजावट सर्त' जाहीर केली. धेंपे उद्योगसमूहासारके उद्देगीक संस्थेचो अर्थीक पालव आनी उपरांत ही 'राजमान्यताय'. समाजीक मान्यतायेक सरकारी मान्यताय मेळ्ळी जाल्यारूच 'माटोळी' सारकी परंपरा जिवीत उरतली.

वाचप्यांक हो, कोंकणी - मराठी - इंग्लीश त्रैभाशीक वावर मानवतलो अशी आस्त बाळगितां.

भूषण भावे
संपादक

मांडावळ

संपादकीय 1

संकलकाचें मनोगत 7

माटोळी-माटवी- प्रा.बाळ आपटे 9

Ecological significance of Ganesh Chaturthi 11
- Bernadette Maria Gomes

Matoli - Celebrating Floral Diversity 13
- Dr. Kasturi Desai

माटोळेंतली फळफळावळ 15

1. अर्जुन 17
2. अणस 18
3. आग्रां 19
4. आनयाचीं फळां 20
5. आंबली 21
6. आंबाडे 22
7. आंब्या-ताळो 23
8. आमटीं 24
9. आसाळे 25
10. ईडलिंबू 26
11. उरफाटे कांटयेचीं फळां 27
12. उशीकांडो 28
13. अंजीर 29
14. कणंगां 30
15. करडी 31
16. करमल 32
17. करमल (रानवटी) 33
18. कवंडाळें 34
19. कांगल्यो 35
20. कारवां 36
21. कारांदो 37
22. काळ्यागोंड्याचीं फळां 38
23. किल्ल........ 39
24. कुड्डूक 40
25. कुसडेचीं फळां 41
26. केवणीचे दोर 42
27. केळ्यां-घड 43
28. कोयतेवाल 44
29. गेळफळां 45
30. गोकर्णीची सांग 46
31. घागऱ्यो 47
32. घोटीफळां 48
33. घोसाळें 49
34. चाफ्याचीं फळां 50
35. चिकू 51
36. चिड्डो 52
37. चिबूड 53
38. चिरको 54
39. जगमां 55
40. जायफळ 56
41. जिरमुलो 57
42. टिपलूस 58
43. डाळिंब 59
44. तट्टमाडयेची सुपारी 60
45. तवशें 61
46. ताम्हण 62
47. तिळीं 63
48. तुट्टूट्टां 64
49. तेफळां 65
50. तोरींग 66
51. द्राक्षां 67
52. दुदी 68
53. नवें 69
54. नागुलकुडो 70
55. नाण्याचीं फळां 71
56. नारींग 72
57. नाल्ल 73
58. नाल्लपेंडी 74
59. नाल्ल (किनारी) 75
60. नाल्लबोंडे 76
61. नीरपणस 77
62. पडवळ 78
63. पडोळेची सांग 79
64. पणस 80
65. पातपणस 81

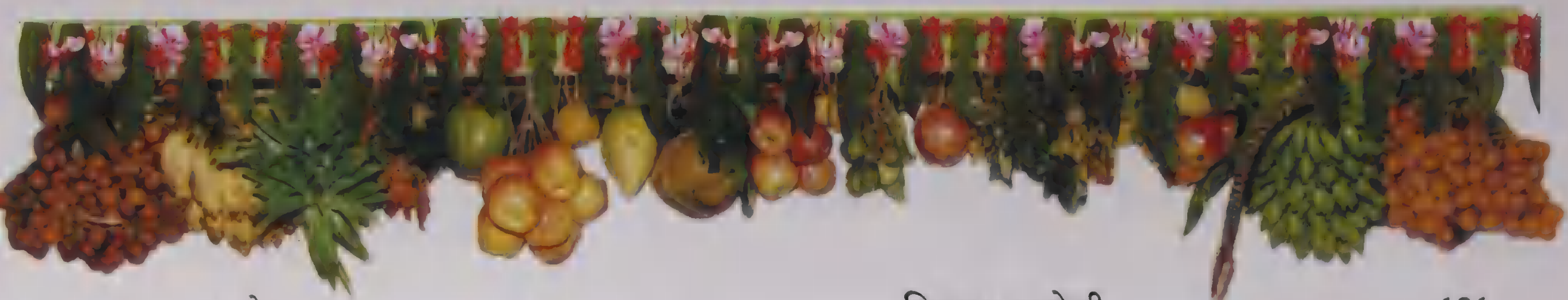

66. पेर 82
67. पोपाय 83
68. फागलां 84
69. फिरशेलीं 85
70. बणकीचें फळ 86
71. बदाम 87
72. बाभळीचीं फळां 88
73. बेलफळ 89
74. बोणकाळी 90
75. भिल्लमाडाचीं फळां 91
76. भेकरे 92
77. मको 93
78. मस्कासांग 94
79. माट्टां 95
80. मावळींग 96
81. मोगें 97
82. मोसंबी 98
83. रानदोडगीं 99
84. रानभेंडे 100
85. रानवायंगीं 101
86. रानहळद 102
87. रामरखेचीं फळां 103
88. लिंबू 104
89. वज्रमूठ 105
90. वर्सभोगी 106
91. वाग-चपको 107
92. वायंगें 108
93. वाल 109
94. शिरमंडोळेचीं फळां 110
95. शमी 111
96. शेरवडां 112
97. सतफळ 113
98. सफरचंद 114
99. सीताफळ 115
100. सुपारी 116
101. हड्डें 117
102. हर्ने 118
103. हरपुलें 119
104. हळडीफूल 120

चित्रमय माटोळी 121

माटोळेचो बाजार 123

माटोळेक फळफळावळ सोडून हेर जिन्नस 126

चवथ सोडून हेरकडेन माटोळी 127

माटोळेंतले फळफळावळीचे प्रकार/उपेग 128

माटोळेंतले फळफळावळीच्या झाडांचे प्रकार/उपेग/ जावपाची सुवात 132

श्रावणांतले आयतार 136
- संदीप वेरेंकार, रोशन कुडाळकार

आयताराचे पुजेंतली वनस्पत

1. आयताराचें पुजप 138
2. म्हातारेचीं बोंदरां 138
3. कावळ्याचे फोव 139
4. सीतेचें काजळ कुंकूम 139
5. सीतेची तिकली 140
6. सोंश्याचे कान 140
7. कावळ्याचो दोळो 141
8. घोड्याचीं पावलां 141
9. बिंबलो 142
10. तबकडी 142
11. भिल्लमाड 143
12. घोड्याची जिबली 143
13. सत्री 144
14. पारजताचीं फुलां 144
15. हुंदराचे कान 145
16. लज 145
17. रामाचीं बोटां 146
18. रामाचीं पावलां 146

धर्मीक कार्य आनी वनस्पत 147

संदर्भावळ 149

उपकार 150

संपादकीय

भूषण भावे

पुराय कोंकणपट्टेंत चवथीच्या - गणेश चतुर्थीच्या उत्सवाक भोवच महत्व आसा. हे परबेक गोंयांत 'गणेशचतुर्थी' अशें म्हणनासतना फकत 'चवथ' अशें तिथीवाचक नांव आसा. कांयकडेन हे परबेचो 'गणेस' असो इतलोच उल्लेख जाता. गोंयांतले चवथीक 'सण' म्हणचें काय 'उत्सव' असो प्रस्न पडटा. घराघरांत कुटुंबापुरती गणेशाची पुजा जाता, म्हण एकेवटेन 'चवथ' हो सण. पूण दुसरेवटेन आरत्यो (चड करुन घुमटावेल्यो) आनी एकामेकांक मेळप, एकामेकागेर वचप अशा सामुहीक सहभागाखातीर 'चवथ' म्हळ्यार उत्सव. हे परबेक उत्साह आसता तो एखादल्या उत्सवाइतलोच. चवथीवेळार गोंयकार जे संख्येन आनी जे उमेदीन घोळटात, तितले संख्येन आनी उमेदीन शिगम्यावेळार लेगीत घोळनात. हाचें कारण हो उत्सव समेस्तांचो. ल्हान व्हड, भुरगीं-जाण्टीं, चलयो-बायलो, आंकवार-विधवा , गरीब-गिरेस्त सगल्यांक ही परब आवडटा-मानवता आनी देखून सगल्यांक हे परबेंत सुवात आसा-वावर आसा. गोंयकार कुटुंबांमदीं इतली घुसळण हेर सणापरबांनी जायना. देखून चवथ म्हळ्यार 'सणोत्सव'.

सार्वजनिक गणेशोत्सवाची परंपरा कोंकणपट्टेंत हालींच सुरु जाल्या. तातूंत नेट आसाच. पूण त्यापरस चड 'चवथ' हो दरेका कुटुंबाचो-घराघराचो, आनी घरांतले दरेके व्यक्तीचो उत्सव आशिल्ल्यान 'चवथीची ' अपुरबाय चड. गोंयांतली हिंदू संस्कृताय राखपाचें आनी तिगोवन दवरपाचें मुखेल कार्य, परकी राजवटींत गोंयांतले हे चवथीचे परबेन केलां. 'चवथ' हो हिंदुत्वाकडेन ओडपी 'दुवो' आशिल्लो देखुनूच पोर्तुगेजांनी घराघरांत जावपी हे गणेशपुजेचेर बंदी घातिल्ली. पोर्तुगेज पाद्रींनी गोंयांत येतकीच क्रिस्तांव धर्माचो प्रचार आनी प्रसार करपाखातीर कांय धार्मिक-साहित्य मराठी-कोंकणींतल्यान रचलें. तातूंत तांणी ज्या हिंदू देवदेवतांचो उपहास केला आनी ज्यांच्यो भगल्यो-फकाणां मारल्यांत, तातूंत गणपतीचो आस्पाव चड प्रमाणांत आसा. 'गणपती' हो गोंयांतल्या साबार आर्थिक-सामाजिक-सांस्कृतिक थरांतलो आनी साबार पिराय-गटांतल्या आनी लींग-गटांतल्या मनशांचो अपुरबायेचो 'देव' आशिल्ल्यान, तांच्या मनांत ताचेविशीं आशिल्लो आदरभाव आनी भक्तीभाव उणो करप पाद्रींचे नदरेन गरजेचें आशिल्लें. ख्रिस्तमत-स्थापनेखातीर हांगाचे प्रजेच्या मनांतल्यान गणेशाविशींची भक्ती, प्रेम आनी विस्वास ना करपाखातीरच,

'कोंकण्या-देव गणपती
दर्यांत बुडल्यार जाता माती...... जाता माती'

हीं आनी अशेतरेचीं जायतीं उपहासात्मक कवनां नवक्रिस्तावांच्या तोंडांत पोर्तुगेज पाद्रींनी रुढ केली. पूण बंदी आनी निर्भत्सना हांच्या कालखंडात लेगीत गणेशाची उपासना आनी गणेशोत्सव हातूंत गोंयकारांनी खंड पडूंक दिवंक ना. पोर्तुगेजांचो शेक नाशिल्ल्या वा तांच्या धार्मिक छळाचो जांच कमी आशिल्ल्या नव्या व्याप्त वाठारांनी (new occupancies) गोंयकार स्थलांतरीत जाले आनी थंय तांणी चवथ थाटामाटांत मनोवपाक सुरवात केली. जे लोक पोन्न्या व्याप्त वाठारांतच (old occupancies) रावताले (जांकां रावंचे पडलें) तांणी पोर्तुगेज सोल्दादांची नदर चुकोवपाखातीर पेटयेच्या वा ट्रंकाच्या दाराक भितरले वटेन गणपतींचें चित्र काडून वा चित्र लावन (मुर्तीपुजेक बंदी आशिल्ली देखून) गणेश पुजूंक सुरवात केली. पुजा जातकीच पेटी बंद केली काय कोणाक दुबाव येवपाचो नाशिल्ल्यान हुस्को-भंय नाशिल्लो. आयज लेगीत काणकोण, पैंगीण, केपें ह्या वाठारांनी पत्रीचो गणपती पुजपाची चाल आसा. ही पत्रीपुजा एकतर मुर्तीपुजे आदले संस्कृतायेचे अवशेश आसूंक जाय वा पोर्तुगेज काळांतल्या धर्मछळांतल्यान वाटावपाखातीर काडिल्लो पर्याय आसूंक जाय. दोंगरावयली पत्री एकठांय करुन पुजा करप आनी

कोणाचींय पावलां वाजल्यार देवाचो आकार दिल्ली पत्रीची मांडावळ म्होडप. अश्यो चित्ररुप (कागदी) वा पत्रीरुप गणेसपुजा आजुनय अवशेशरुपांत गोंयांत चलतात. पोर्तुगेजांनी मुर्ती पुजेचेर घातिल्ले बंदीक लागून मुर्तीकाम -शिल्पकाम करपी कलाकारांच्यो पिळग्यांच्यो-पिळग्यो परागंदा जाल्यो-देशोधडीक लागल्यो.

मुर्ती निर्माणाची कला जिती दवरपी मूर्तीकारांच्या स्थलांतरणाचो इतिहास तपासून पळोवपाची गरज आसा, तेच प्रमाण पेंड-पनवेल आदी उत्तर- कोंकणांतल्या वाठारांनी मुर्तीकार -कलाकारांची दाटी कित्याक, कशी आनी केन्नाच्यान जाल्या हाचोय सोद घेवपाची गरज आसा. तसो सोद घेतकीच पोर्तुगेज काळांतले मूर्तीपुजाबंदीचेर आनी धर्मच्छळाचेर चड उजवाड पडटलो. फकत मुर्ती घडयली म्हण वा मुर्ती पुजली म्हण जायत्या जाणांक इन्क्विजिशनाच्यो मनीसपणाभायल्यो ख्यास्ती (?) भोगच्यो पडल्यो. पूण इतलें आसुनूय हांगाच्या चिवट हिंदू समाजान गणेसपूजा सोडूंक ना आनी चवथ मनोवपाचें बंद करुंक ना.

गोंयचे सुटके उपरांत पोन्या व्याप्त वाठारांनी लेगीत गणेशपुजा आनी चवथ व्हडा उमेदीन मनोवपाक सुरवात जाली. आयज 'चवथ' हो गोंयचे समाजीक जीणेंतलो महत्वाचो उत्सव जाला. नवे कपडे-लुगटां घेवपाचीं आसात ? केन्ना? दिवाळेक ? न्हय चवथीक ! घराक रंग काडपाचो ? घरांत नव्यो वस्तू (टीव्ही, फ्रीज) घेवपाच्यो ? चवथीक ! हरशीं उद्देगधंद्यानिमतान वा घरभाटाचे वांटणेक लागून विभक्त जाल्ले घराबे, चवथीच्या वेळार चुकनासतना एकठांय येवन हांसूनखेळून रावतात. घरदार भुरग्याबाळांनी भरुन वता. आठ दीस आदींसावन रांदचे कुडींत नेवऱ्यो-मोदक तयार करपाचें काम चलता. जाल्यार घरांतले दादले भायर 'गणपतीची कूड' निवळ करप, तिची रंगरंगोटी करप, मखरां सजोवप, माटोळेची चौकट तयार करप वा घासून पुसून निवळ करप आदीं कामां करुंक पेंगट बांदतात. चवथीच्या वा आदल्या दिसा बायलां पत्री हाडप, दुर्वो-फुलां काडप हातूंत जाल्यार दादले माटोळी बांदप, सजावट, मुर्ती हाडप हातूंत गुल्ल आसतात. गोंयचे चवथीची दोन मुखेल आकर्शणां-खाशेलपणां-वेगळेपणां, एक : माटोळी आनी दोन : आरत्यो (चड करुन घुमटावयल्यो). प्रस्तुत पुस्तकांत माटोळेच्या गिरेस्त दायजाचो अभ्यास केला.

चवथीच्या उत्सवाची फाटभूंय :

चवथीचे परबेक मुखेल फाटभूंय आसता ती श्रावण म्हयन्यांतल्या निसर्गाची. श्रावण-भाद्रपदांत भूंय-धर्तरीमाय खरेपणान पांचवो शालू न्हेसता. पानां-फुलां-फळांनी झाडां गच्च भरिल्लीं आसतात. ऋतुराजाच्या ह्या देखण्या रुपांक लागून वातावरणांत एकतरेचे ताजपण आनी प्रसन्नताय आसता. हरशीं इल्लेशें काम करतकीच हे कोंकण-भुयेंत जीव जाम जाता. पूण श्रावण-भाद्रपदांत मात उदंड ऊर्जा-उत्साह अणभवपाक मेळटा. निसर्ग मनशाक सदळ हातांनी आपणालें सर्वस्व प्रदान करता. विंगड रंगांची, विंगड रुपांची, विंगड परमळांची फुलां, विंगड रसांची फळां आनी विंगड आकारांचीं पानां(पत्री). निसर्गाचें हें सृजन पळोवन मनीसय नवोन्मेष आनी नवोन्मादान भरुन वता. निसर्गान दिल्लें हें दान फेडपाखातीर- परतुपाखातीर-ताच्या उपकारांतल्यान मेकळें जावपाखातीर न्हय, तर आपूण निसर्गाचें कितेंतरी 'देणें' लागतां, हे कृतज्ञतायेचे भावनेंतल्यान मनशान निसर्गाची-सैमाची पूजा सभ्यतायेच्या (civilisation) खंयच्यातरी पावंड्यार सुरु केल्ली आसूंक जाय. माटोळेचीं मुळां हेच सैमपुजेंत आसात.

हिंदूधर्म आनी निसर्ग :

हिंदू आचार आनी विचाराच्या दरेका पावंड्यार 'निसर्ग' सेगीतपणान-वेगळो काडपाक जायना इतलो-जोडिल्लो पळोवपाक मेळटा. हिंदू मनीस आनी सैम हांचो हो गोफ-मेळ इतलो सुंदर आनी येवजणबध्द आसा, तातुंतल्यान तो मेळ घालपी ऋषीमुनींचे आनी जाणटेल्यांचे कल्पकतायेची आनी बुध्दीमत्तेची वळख घडटा. जल्म तें मरण आनी उपरांत लेगीत मनशावांगडा सैम कसल्या ना कसल्या कारणान आनी खंयच्या ना खंयच्या कारणान जोडिल्लो पळोवंक मेळटा. जल्माक आयिल्लें बाळक, दुर्वांभशेन सुदृढ आनी सृजनशीळ (हरयाळीभशेन फुडें फुडें कोमरी येवन विस्तारपी) जावंचें देखून ताचे तकलेर बारश्यादिसा दुर्वो दवरपाची चाल आसा. तशेंच मनीस मरतकीच निमण्या-संस्कारांच्या वेळार ताचे नग्न कुडीचेर झाडाच्यो खांदयो दवरतात आनी ताका लाकडाच्या सरणाचेर लासतात. तो मेल्याउपरांत ताच्या वर्सश्राध्दावेळार, ताचें श्राध्द करपी व्यक्ती दर्भाची मुदी, दर्भाचें आसन, तीळ, दुर्वो, तुळशी आदीं वापरतात. बायलांनी करपाची तुलसीपुजा , वडापुनव, मंगळागौर आदीं व्रतां सैमपुजेकडेनच संबंदीत. 'गौरी' म्हळ्यार पार्वती - पर्वताची धूव. तिका निसर्गदेवता म्हण पुजतात. तिचें चित्र - प्रतिमा बी पुजनासतना फकत कांय वनस्पतींचीं (चिड्डो, हर्ने....बी) चुडी बांदून, ते चुडीचीच चवथीवेळार पुजा करतात. (आयज हे चुडीक भायल्यान पार्वतीचें चित्र रेंवडायतात.) मंगलागौरीच्या व्रतावेळार गौरीचें आसन म्हण माडाच्या चुडट्यांची 'पातापुता' वापरतात. खंयचेय धर्मीक विधीवेळार पुण्याहवाचन करतना कलशांत 'पंचपल्लवा' च्यो ताळ्यो दवरपाची परंपरा आसा. आंब्याताळो आनी पानां खंयच्याय मंगलसमयाचेर दाराचेर वा पुजेचे सुवातेचेर

बांदपाची चाल पूर्वापार आसा, तेचप्रमाण पुण्याहवाचनावेळार कुंभ/कलशांत दशौषधी दवरतात. घडुल्यांसयत केळ वा तिचो 'मोको' मंगलसमयाचेर प्रवेशद्वाराचेर बांदतात. रस्त्याचे वा दाराचे दोनय वटांनी 'केळी' वा भिल्लमाडाच्यो 'माळो' आनी खांदयो लावन आर्कां वळून आरास करतात. जायत्या उत्सवांवेळार वल्ली/लता पुजन जाता, जाल्यार पत्रीपुजा करुंक दुर्वो, तुळस आनी हेर पानां वापरतात. अग्नीकुंड करुंक केळीचे गबे जाल्यार लग्नविधीं पयलीं आंब्याचीं पानां वांटकुळीं करुन समिधां-भोंवतणी गुठलायतात.

लग्नविधींत वनस्पतींचो उपेग जायतो जाता. लग्न आशिल्ल्या घराच्या दारांत माटव (मंडप) घालतात. सुरवेक त्या माटवाक आंब्या-ताळो बांदतात. (जायतेकडेन म्हेडीक आंब्या-ताळो बांदून उपरांत ती म्हेड जमिनींत पुरतात.) हळडीवेळार व्हंकलेक आंब्या-पानांनी हळद लायतात. ह्यावेळार पाच रूमडा-बड्यो पानान बांदून एके कोंड्याचे दालींत दवरतात. (तिकाच मंडप-देवता म्हणटात). मंडप पुजनावेळार न्हंवरोव्हंकलेच्या कुळांचें 'कुलचिन्ह' आशिल्ल्या 'कुलवृक्षाची' (आंबो, जिनो, कलम, सांवर... आदी) खांदी (खांबली) दारांत लायतात आनी पुजतात. दसऱ्याक आपट्याचीं पानां लुटप, दिवाळेक कारीट फोडप, गुढीपाडव्याक कडुलिंबाची चटणी खावप, दिवाळेक 'तुळशीचें लग्न' करप (गोंयांत हीच खरी आनी व्हडली दिवाळी), नवरात्रांत णव दीस धान्य रूजवणाक घालून पुजप, चवथीच्या दुसऱ्या दिसा 'नव्याची' (भाताच्या कणसाची - नवधान्याची) पुजा करप, ह्यो सैमपुजेच्योच देखी. प्रस्तुत पुस्तकाच्या परिशिश्टांत 'आयतार पुजा' आस्पावल्या. वनस्पतींचें पालनपोशण करपी सूर्याची ही पुजा. तशेंच थारायिल्ल्या वेळार आनी थारायिल्ल्या जाग्यार आपसूंक रुजून येवपी वनस्पतींच्या 'निसर्ग-चक्राची' (Nature cycle) ही पुजा. हे दिसा रंगीबेरंगी पानाफुलांनी भरिल्लो 'कोकोबा' तयार करून ताची पुजा करतात आनी सांजे सूर्यास्ताआदीं ताचें विसर्जन करतात. कुष्मांड-नवमी (कुवाळ्याची पुजा), करकटी-पुजा (काकडीची-तवश्याची पुजा), वडाची मुंज, सोलिल्ल्या नाल्लाची 'गणपती' म्हण जाल्यार असोलया नाल्लाची 'म्हादेव' म्हण पुजा, अशा जायत्या प्रथांतल्यान निसर्गपुजा आनी वनस्पती-पुजन, हो हिंदू धर्म आनी जीवन पद्धतींतलो एक अविभाज्य वांटो जावन पडला. आयज पर्यावरण संरक्षण, प्रदुशण-नियंत्रण, वृक्षारोपण अश्यो येवजण्यो सरकारी पावंड्याचेर कायद्याच्या आदारान राबयिल्ल्यान जितलें जैत मेळटा, ताचेपरस शेंकड्यांनी पटींनी चड यश ह्या परंपरांच्या पालनाक लागून मेळटा. पुर्वजांचे हे कल्पकतायेन मनशाक सैमाकडेन बांदला. देवरायो, नागपंचम सारक्या संकल्पनांक लागून वृक्षतोड आनी प्राणीसंहार जावपाक पावना हें तर जालेंच, पूण त्यायपरस 'वृक्षवल्ली आम्हा सोयरीं वनचरें' अशे नाते - संबंद मनीस आनी सैम हांचेमदीं निर्माण जावंक पावल्यात.

ह्या प्रथांफाटलें कारण फकत धर्मीक कर्मकांड ना, हें समजून घेवप गरजेचें. सामान्य मनशाक एखादले गजालीचें महत्व पटोवन दिवपाखातीर धर्मीकतायेचो-श्रद्धेचो-भावनेचो-पापपुण्याचे संकल्पनेचो आदार घेतिल्लो आसत. पूण खरेपणान तेफाटली मुखेल भूमिका 'सहजीवना'ची (co-existence) आसा. निसर्ग आनी मनीस हांचे मदलें नातें संघर्शाचें न्हय तर समन्वयाचें जावन आसा. 'तुमी जगात आनी हेरांकूय जगूंक दियात' (Live and Let others live) असो कल्याणकारी विचार ताचेफाटल्यान आसा. मनशान जिवीत जगचें तें, निसर्गाचें 'शोषण' (Exploitation) करून न्हय तर 'दोहन' करून. सैमान मनशाचें पोशण करचें आनी मनशान त्याबदलाक ताचें 'दोहन' करचें, असो कल्याणकारी विचार ताचेफाटल्यान आसा. (प्रस्तुत पुस्तकांत दिल्ल्या संस्कृत श्लोकांतल्यान होच अर्थ व्यक्त जाला) हो उदात्त विचार जनसामान्यांक (masses) पटोवन दिवपाखातीर घडये, भावनेचो-श्रद्धेचो-धर्माचो आदार घेतिल्लो आसत. देखून हो विचार फकत सिद्धांताच्या रूपांत न्हय तर प्रत्यक्ष आचरणांत हाडूंक आमच्या पुर्वजांक जैत मेळ्ळें. हजारांनी वर्सांच्या निसर्ग-सान्निध्यांतल्यान (association) हो विचार मनशान अणभविल्लो. त्या अणभवांतल्यानच हांगाच्या मनशाचें जिवीत घडलें-विकसीत जालें. तातुंतल्यानूच निसर्गपुजा आयली. तातुंतल्यानूच निसर्गोपचाराची पद्धत निर्माण झाली. आयुर्वेद तातुंतल्यानूच घडलो. ताका लागुनूच तुळशी-पुजा सुरू जाली, केळीच्या पानाचेर-खोल्याचेर जेवपाची, दोणो-पत्रावळीची रीत सुरू जाली. देखून हो विचार कालसिद्ध आनी कालमान्य (time tested-time approved) जावंक पावलो. आयज सैमापसून फारकत घेतिल्ल्यान घडये कांय गजाली काळाभायल्यो (outdated) दिसता असत, पूण तांचेफाटलो उद्देस मात नित्यनूतनच उतरलो. संवसारांतल्या साबार प्रश्नांक जापो दिवपाची तांक हे जीवनपद्धतींत आसा. 'माटोळे'ची परंपरा लेगीत हेच जीवनपद्धतीचें एक उपांग जावन आसा.

माटोळी-माटी-माटवी :

माटोळी-माटी म्हळ्यार मंडप/मंटप/माटोव. रत्नागिरी जिल्ह्यांत 'माटवी' असो शब्दप्रयोग प्रचलीत आसा. गोंयांत लग्नविधीवेळार व्हंकलेच्या 'हळडी'चो (तेलस्नानाचो) विधी आसता. त्यावेळार चडकरून जिन्याच्या झाडाच्यो बडयो बांदून एक मंडप तयार

करतात आनी ताका आंब्यापानांचें 'तोरण' बांदतात. हे माटोळेंत व्हंकलेक बसोवन न्हाणयतात. (हे माटोळेंत रूमडाची एक खांदी बांदतात आनी व्हंकलेआदीं हे खांदयेक न्हाण घालतात). चडश्या वाठारांनी गांवांतल्या मडवळान ही माटोळी बांदपाचो नेम आसा. धनगर समाजांत लेगीत चडकरून दसऱ्याच्या उत्सवाक 'माटोळी' बांदतात. सामान्यपणान खंयचेय पुजेक 'मंटपपुजा' ही पुजासाहित्याचे पुजेंतली एक गरजेची पुजा जावन आसा.

चवथीक श्री गणेशाचे मूर्तीमुखार वयर पाश्टाक (छताक) चौकोनी आकाराची एक लाकडाची फासकी (Frame) बांदतात. ती चौकट म्हळ्यार माटोळी (माटोळेचो आदार). आदल्या तेंपार (आनी आजुनूय गांवागांवांनीं क्वचीत) कोंड्याच्यो वा माडयेच्यो कांबी ही चौकट तयार करूंक वापरताले. हालीं तेपार वखारींनी - सॉ मिलींत ताशिल्ल्या हेर लाकडांपसून ती घडयतात. आधुनीक जीणेंत कांयकडेन लोखणाचे कांबीपासून लेगीत अशी चौकट घडयतात. ही चौकट आयज गणपतीचे कुडीच्या क्षेत्रफळाचे तुलनेंत माप काडून करता आसले, तरी आदल्या तेंपार गणपतीचे कुडीच्या क्षेत्रफळा इतली लांबरूंद चौकट, घराघरांत पळोवंक मेळटाली-मेळटा. तशेंच जांची गणपतीची कूड ल्हान आसा, वा ज्या घरांत खूब कुटूंबां रावतात अशा रासवळ घरांनी, गणपतीचे कुडीभायल्या सालांत लेगीत माटोळेची व्हड चौकट बांदताले. पूण माटोळेचे हे चौकटीचो 'आकार' (size/depth) न्हय तर ते चौकटीचें-फ्रेमीचें 'आसप' महत्वाचें. आदल्या घरांक जशी कोठयेकूड तशीच घराचे मुखावल्या भागांत एके कुशीक 'गणपती कूड' गरजेची आशिल्ली आनी ते कुडींत माटोळेची ही वेवस्था. आयज आधुनीक तरेन बांदिल्ले बंगले आनी घरां (फ्लॅट धरून) हांचेभितर लेगीत गणपती पुजपाची जागा आनी पाश्टाक 'माटोळे' खातीर कायमची वेवस्था केल्ली सापडटली. जायत्या घरांनी गिरेस्तकायेपरस हंस, छंद (Hobby), रसीकपण आनी खानदानीपणाचें लक्षण माटोळेचे चौकटेच्या आकारावयल्यान तशेंच ते चौकटेक बांदिल्ले फळफळावळीचें वैविध्य आनी संख्या (Variety & Quantity) हांचेवेल्यान दिश्टी पडटा.

माटोळेचे हे फासकेक भाद्रपदांत फुलिल्लीं आनी फळिल्लीं फुलां-फळां बांदतात. हे फळफळावळी वांगडाच जितीं जिवीं कशीं दिसपी लाकडाचीं फळां बांदतात. हालींतेंपार मेणफळां आनी प्लॅस्टिक (वा Resin चीं) फळांय बांदतात. जाल्यार कांयकडेन फळफळावळीवांगडाच नेवऱ्यो, पोळे (घावनां), लाडू, सात्रां आदी खाद्यपदार्थ लेगीत माटोळेक परंपरेन बांदतात. 'माटोळी' बांदलेबगर गणपती घरांत हाडपाक जायना - असो खर नेम कांयकडेन आसा. माटोळी ही पुजार्ह आसा आनी भक्तांची तिचेर निस्सीम श्रद्धाय आसा. 'श्री' चरणीं कितेंय अर्पण करपाचें आसल्यार, माटोळेक बांदतकीच तें 'ताका' पावता अशी लोकसमजणी आसा. देखून एखादलो निपुत्रीक गणपतीलागीं मागता, 'देवा, म्हाका भुरगें दी. फुडले चवथीक ताका तुजे माटोळेक बांदतां'. आनी ताचें मागणें सफळ जाल्यार-म्हळ्यार ताका भुरगें जाल्यार-खऱ्यांनीच त्या भुरग्याक वस्त्रांत दवरून माटोळेक बांदून काडून तो नवस पावयता. कांय कुटूंबांनी 'माटोळी' बांदपी व्यक्ती (फळफळावळ हाडून ती बांदून दिवपी) थरिल्ली आसता आनी ताणे माटोळी बांदतकीच भेटवस्तू (नाल्ल, वस्त्रां बी) दिवन ताचो भौमान करतात. माटोळी कशी आनी केन्ना बांदची हाचे नेम आनी अटी लेगीत परंपरेन थारायिल्ल्यो आसतात. चडश्या घरांनी पयलीं आंब्याताळो आनी नाल्ल (असोलयो) क्रमान बांदतात आनी मागीर हेर फळफळावळ बांदतात. आपले माटोळेक फळफळावळीचे चडांत चड नग आसचे, अशें दरेकल्याक दिसता. कांयकडेन तये दिसा (तृतियेक) माटोळी बांदून तयार आसूंक जाय जाल्यार कांयकडेन चवथी दिसा ती बांदून जातकीच मागीर गणेशाची मूर्ती हाडटात. निपाणी, संकेश्वर बी वाठारांनी चौकोनी फासकी करीनासतना, आडवे बांदिल्ले बडयेक वा कोंड्याक वा दोरयेक माटोळी बांदतात. गणेशपुजेवांगडाच माटोळीचीय गंधपुष्प घालून पुजा करतात. गणपतीचें विसर्जन जायमेरेन माटोळेक बांदिल्लें फळफूल काडप ना, खावप ना असो दंडक आसा. विसर्जनाच्या वेळार माटोळेचें फळ प्रसाद म्हण वांटपाची प्रथा आसा. सात, णव वा अकरा दीस 'गणपती' उरल्यार माटोळेचीं फळां (चिबूड, केळीं, सुपारी...बी) पिकून, गळून पडटात. तींय प्रसाद म्हण घरांतल्या सगल्यांक वांट्टात. गणपतीचें विसर्जन जातकीच लेगीत माटोळेची फासकी रिती दवरीनात. आंब्याताळो आनी नाल्ल तिका बांदूनच दवरतात. आंब्याताळो उपरांत सुकून गेलो तरी असोलयो नाल्ल फुडले चवथीमेरेन तसोच उरता. लग्न जावन घोवागेर गेल्ले चलयेक आनी जांवयाक, चलयेच्या कुळारसून 'वजें' धाडपाची चाल गोंयांत आसा. ह्या वज्यांत (आदल्या तेंपार खरेंच कोंड्याकांबींचें वजें-पाटलो धाडटाले-आजुनय कांयकडेन धाडटात) खावपाचे जिन्नस (नेवऱ्यो.... बी), फळां आनी फोग बी जायत्यो वस्तू आसतात. हेर सगले जिन्नस चलयेच्या बापायचे अर्थीक तांकीप्रमाण चडउणे आसतले वा नासतले. पूण वज्यांत एक कातरो (शिफ्टें), एक शेल, घड वा घडुलें, आंब्या-ताळो, तवशें-घोसाळें आनी हळडीपान हे माटोळेक बांदपाचे जिन्नस घालुकूंच जाय असो रिवाज आनी संकेत आसा. लग्नाच्या पयल्या वर्सा ह्या वज्याची 'नवीदाद' आसता, पूण उपरांत लेगीत ही चाल

काय प्रमाणांत चालू उरता.

'माटोळी' उतर 'माटोव' ह्या उतराक रूपान आनी अर्थान खूब लागींचें. माटोळी म्हळ्यार एकेतरेचो माटोवूच. पूण तरीय 'माटोळी' उतरांतलें 'टाळी' हें उतर लक्ष वेधून घेता. टाळी म्हळ्यार झाडाची खांदी (ताळी). माटोळेक आंब्या-ताळो चुकनासतना बांदतात. आनीक कसलेंय फळ आसूं वा नासूं, चडउणें आसूं, पूण आंब्याताळो जायच. फळफळावळ बांदतकीच लेगीत माटोळेच्यो रित्यो सुवाती उपरांत आंब्या-ताळ्यानूच भरून वडयतात. आंब्या-पानां तोरण म्हणुनूय लायतात. देखून 'माटोळी' उतराचो संबंद आंब्या-ताळ्याकडेन आसुं येता (मराठींत 'डहाळी' हें 'ळी' न सोंपपी 'ताळी' ह्याच अर्थाचें उतर आसा)

माटोळेंतली फळफळावळ :

कांय पानां (देखीक हळडीपान, आंब्यापान), कांय फुलां (देखीक हर्नें, बोणकाळी....), आनी काय मुळां (देखीक जिरमुल्याचो कंद, कारांदो, हळडीकूट....) बी माटोळेक बांदतात, हें जरीं खरें आसलें तरीं माटोळेक चडशीं फळांच बांदतात. ही फळां सर्वसादारणपणान स प्रकारचीं आसतात :-

1) मनशाचे दीसपट्टे जीणेंतल्यो थळाव्यो भाज्यो आनी फळां :- देखीक केळीं, आंबो, पणस, सुपारी, पेरां हीं कुळागरांतलीं फळां जाल्यार दुदी, नीरपणस, कोयतेवाल ह्यो भाज्यो.

2) अर्विल्ले जीणेंतलीं (चडकरून हेर राज्यांतल्यान आयिल्लीं फळां) देखीक सफरचंद, चिकू, डाळिंब, मोसंबी.

3) रानवटी पूण मनशाच्या उपेगाचीं फळां :- देखीक सतफळ, हरपुलें, शिरमंडोळी, कारांदो....

4) रानवटी आनी विखारी फळां :- देखीक भिल्लफळां, नागुलकुडो, कुन्नळां, वाग-चपको (फूल).....

5) रानवटी पूण वखदी गूण आशिल्लीं फळां :- देखील कांगलां, उरफाटे कांटयेचें फळ......

6) चड करून शोभेखातीर लायिल्लीं फळां :- देखीक रामरखेचीं फळां, हर्नें (फुलां), नाल्लबोंडे.....

फळफळावळीच्या ह्या वनस्पतींभितर नाणो, माट्टी, आयन हीं मदेराचीं झाडांय आसात. माटोळेक बांदपाचे फळफळावळीचे सुमार 104 प्रकार ह्या पुस्तकांत विस्तारान मांडल्यात. काणकोण तें पेडणे तशेंच फोंडे तें सांगें अशा गोंयांतल्या साबार तालुक्यांनी केल्ल्या सर्वेक्षणाचेर ते आदारिल्ले आसात. रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग ह्या वाठारांतले माटोळेसंबंदान लेगीत माहिती मेळयल्या. पूण हे वळेरेभायर शंकराच्या झाडाची फुलांसकट ताळी, रानअणस, रानटी सोनेरिया, एरंडाची फळां, हीं आनीक हेर जायतीं फळां/फुलां उपलब्धतायेप्रमाण माटोळेक बांदतात. प्रस्तुत अभ्यासकांनी अशा जायत्या वनस्पतीसंबंदात माहिती एकठांय केल्ली. पूण ते माहितीच्या अर्दकुट्या स्वरुपाक लागून, सगलेच फळफळावळीक ह्या पुस्तकांत आस्पावन घेवंक मेळूंक ना. चवथीच्या वेळार फुलपी-फळपी अशाच फुलांफळांक माटोळेंत परंपरेन सुवात फावो करुन दिल्या, हें मात मतींत दवरप गरजेचें.

माटोळेचे उद्देस :

इतली फळफळावळ सोदून, हाडून, कश्ट घेवन देड दिसाखातीर बांदपाफाटल्यान निश्चितपणान उद्देस आसुकूंच जाय. ना जाल्यार शेंकड्यांनी वर्सां माटोळेची परंपरा जिती उरचीच नाशिल्ली. शेकड्यांनी वर्सा जेन्ना एखादली परंपरा चलता, तेन्ना तिच्या मूळ उद्देसांत भर पडटा. काळ-थळ-परिस्थितीप्रमाण नवे नवे आयाम, तासांकुसां हांची सरमिसळ जाता. माटोळेची परंपरा लेगीत अशीच भोवउद्देशी जाल्या.

सैमपुजेंतल्यान ही परंपरा सुरू जाल्ली आसूंक जाय. मनशाक जशीजशी सृष्टीची बरी-वायट वळख अणभवांतल्यान घडली, तशीतशी तांणे ती 'वळख' माटोळे सारके परंपरेच्या रूपांतल्यान फुडले पिळगेखातीर नोंद करून (Record/Register) दवरली. 'गणेश' वा 'गणपती' हो हत्तीचें तोंड आनी मनशाची कूड आशिल्लो देव. रानांतल्या हतयाचें रूप आशिल्ल्या ह्या 'देवाक' रानांत आशिल्लेभशेनच दिसचें देखून ही रानवटी फळफळावळ बांदपाची चाल आयली.

श्रावण-भाद्रपदांत फुलिल्ल्या आनी फळिल्ल्या भोवरंगी आनी भोवढंगी सैमाक आपले खोशयेच्या उत्सवांत आस्पावन घेतलेबगर सौंदर्यासक्त, रसीक मनीस कसो रावत ? देखून तांणे ह्या उत्सवांत रंग भरपाखातीर ही रानांतली रंगसंगती घरांत हाडून माटोळेक बांदली. फुला-फळांचें सौंदर्य वळखुपी आनी ताका फावो ती 'उच्च' सुवात दिवपी जाणटेल्यांचे रसीकतायेचें कौतुक केलेबगर रावं नजो.

रानावनांतल्यान भोंवतना हे 'वनदेवतेचो' साक्षात्कार ताका जालो. वनराईच्या ह्या सहवासांतल्यान - सांगातातल्यान ते-ते वनस्पतींचे गूण, उपाय, अपाय आनी उपेग ताका कळ्ळे-होल्मले, ते फुडले पिळगेकूय कळचे, फुडल्या पिळग्यांनीय आपणे घेतिल्ल्या ह्या वनस्पतींच्या अणभवांतल्यान शाणे जावंचे आनी हे वनश्रीचो अभ्यास करचो असोय हेत माटोळेफाटल्यान जाणटेल्यांनी दवरलो.

आकाश आनी धर्तरी हांचें नातें केन्नातरी मनशाक कळ्ळें. पंचमहाभूतांतले धर्तरीची सृजनशक्त ताणे वळखली. सैमाच्या पानां-फुलां-फळांतल्यान जाल्ल्या ह्या सृजनाक मानाचो मुजरो करपाखातीर ताणे ती वनस्पत आकाशांतल्या देवाक ओंपली. वनस्पतीचो हाचेपरस बरो भौमान-गौरव आनीक कितें आसुंये ?

जिवितांतले सगलेच अणभव 'गोड' आसनात. कांय अणभव कडवट आनी विखारी, जीव घेवपी लेगीत आसतात. वनस्पतीं वांगडा आयिल्ल्या अशा कडू आनी विखारी, जीव घेवपी अणभवांक लेगीत, विखारी फळां माटोळेक बांदून मनशान सुवात दिली, ती फुडले पिळगेक सादूर-सावध करपाखातीर.

हे संस्कृतायेंत नागाची-विखारी सोरपाची लेगीत पुजा जाता. हाचें कारण ताकालेगीत जगपाचो मनशाइतलोच अधिकार आसा, अशें ही सहिष्णू - संस्कृताय मानता. विखारी नागाचे पुजेभशेन विखारी फळांचीय पुजा.

आयज आमी विजेच्या दिव्यांनी वा बनेरां लावन सजावट करतात. तेच प्रमाण आदल्या तेंपार उपलब्धतायेप्रमाण ती सजावट जाणटेले फळांफुलांच्या आदारान करताले. सौंदर्याचो आस्वाद ते सैमाच्या आदारानूच घेताले, तातुंतल्यान रंगीबेरंगी माटोळी निर्माण जाली.

मनशाचे जीणेच्यो अन्न, वस्त्र, आसरो ह्यो तीनूय गरजो भागोवपी वनस्पतींविशींची कृतज्ञताय, जाणटेल्यांनी माटोळीच्या रूपांतल्यान परगटायली. वनस्पती म्हळ्यार आमचेभशेनच जीव आशिल्लो निसर्गाचो एक घटक अशी तांची धारणा. देखून वनस्पतीच्या अपत्यांचें, फूल-फळ-पानाचें लेगीन 'चीज' जावंक जाय. तिचे निर्मितीचे कश्ट लेगीत सार्थकीं लागूंक जाय. देखून आपूण सेवन करचे आदीं पुर्वजांनी 'तीं' अपत्यां देवाक अर्पण करपाखातीर माटोळेक निवेद म्हण बांदलीं आनी प्रसाद म्हण खालीं.

पावस सोंपत आयला. सृष्टीन फळ धरलां. शेतांत धान्याक कणसां आयल्यांत. फुडल्या कांय म्हयन्यांच्या पोटाची-अन्नाची बेगमी जाल्या. खोशयेन मनशाचें मन भरून गेलां आनी देखून सृष्टीचें 'नवें' (नवधान्य) ताणे माटोळेक बांदलां.

माटोळी-पांचवेचाराचो हो उत्सव अशा विंगड विंगड उद्देसांनी गिरेस्त जायत गेला.

'माटोळे' चो संदेश :-

भारतीय मनीस गिरेस्त परंपरा तिगयता. पूण तिचेफाटलो उद्देस मात विसरता. देखून जायतेफावटीं त्या परंपरांक फकत उपचारांचें, कर्मकांडाचें, कुड्डेपणाचें आनी वेवसायीक बटबटीतपणाचें रूप येता. हीच गजाल आयज माटोळेची जाल्या. दोंगरावेल्या निसर्गसंपत्तीची वळख करून घेवपाचें कुशीकूच, फकत बाजारी लोकांनी दोंगरावल्यान बुड्डून हाडिल्लीं फळां, पैशे मेजून विकतीं हाडून माटोळेक बांदपाची भोगावळ मनशान चलयल्या. हातुंतल्यान सैमाचें लुकसाण तर जालांच पूण त्याय परस माटोळेचो मूळ हेतू आनी उद्देस नश्ट जाल्यात. माटोळेचें हें विकृत रूप मनशाचे पैशे मेजपाचे संवयीतल्यान आयलां.

देखून आयज माटोळेकडेन डोळसपणान पळोवपाचो वेळ आयला. हें गिरेस्त दायज बंद पडूंक जायना. पूण ताचें विकृत-रूप वचूंक जाय. देखून शास्त्रशुद्ध, विज्ञानीक नदर डोळ्यांमुखार दवरून ही परंपरा पुनरूज्जिवीत करूंक जाय. वनस्पतींचो सांगात वाडूंक जाय. आमचीं पावलां शारांकडेन-बाजारांकडेन न्हय तर सैमाकडेन पडूंक जाय. ही परंपरा तिगोवन दवरपाखातीर नियोजनबद्ध येवजण्यांची आनी यत्नांची गरज आसा. आदल्या तेंपार वृक्षसंवर्धनाखातीर वृक्षांक मनीसकुळयेकडेन जोडटाले. अशा अमक्या एका कुळाक जोडिल्ल्या रुखाक 'कुलवृक्ष' म्हणटले. तशेंच जातीजमातीप्रमाण रुखांचीं जमाताचिन्हां (tortines) वा देवकां असतालीं. लग्न वा हेर विधींवेळार आपापल्या जमातचिन्हांच्या रुखाची खांदी 'देवक' म्हण पुजपाची चाल आशिल्ली. ताका लागून 'त्या' रुखाच्या संरक्षण-संवर्धनाची जापसालकी आपसूंक 'त्या' जाती-जमातींतल्या समूहाचेर येताली. आयजचे घटकेक जाती जमातींचेर आदारून न्हय तर हेर कसल्याय निकशांचेर आदारून वृक्षसंवर्धनाची जाणीवपूर्वक येवजण आखची पडटली. भौशीक आवाहन करून गांव, खेडीं हांच्या पावंडयार त्या-त्या वाठारांतल्या वनस्पतींचो सोद घेवन तांचें नोंदीकरण (Documentation) करचें पडटलें. थळावे वैज, जाणकार, जाणटेले हांचीं मंडळां करून झाडांचे गुणधर्म, उपेग, वैज की नदरेन महत्त्व बी परंपरीक निघंटूप्रमाण (materia medica) सोडून काडचे पडटले. महत्त्वाच्या, नामशेश जायत चलिल्ल्या वा धोक्यांत आशिल्ल्या वनस्पतीं बागो, वाटिका, नर्सरी हातुंतल्यान लागवड करची पडटली. थळाव्या, परंपरीक उपचारपद्धतींतलो हे वनस्पतींचो वांटो वळखून, वेवसायीक तत्वाचेर तांचे उत्पादन घेवंचें पडटलें. अशेरीतीन संस्कृतीक - वनस्पतीशास्त्रीय (ethnobotanical) नदरेन वृक्षसंवर्धनाची कृती-येवजण (action plan) राबोवंक जाय. 'माटोळी' हें पुस्तक अशा वावराची सिद्धांतीक मांडणी करता.

- शांतीनगर, फोंडें.

***

संकलकाचें मनोगत

दिलीप पालसरकार

भारत देसाच्या भव्य अशा नकाशाचेर तळटावयलो तीळ कशें सोबून दिसपी आमचें गोंय. हें राज्य आकारान ल्हान आसलें तरी ताची कीर्त मात व्हड. सैमाच्या गोपांत नंदपी गोंयाक सोबीत असो दर्या वेंगायता, तशींच दोंगर-दोंगुल्ल्यांनीं भरिल्लीं पाचवीं रानां सोबयतात. ह्या रान-वनस्पतींनी आमकां फुलां, फळां, पाळांमुळां दिल्यांत. तीं वखदी आसात आनी हेर उपेगातलींय आसात. विज्ञानयुगांत लेगीत हीं आयुर्वेदीक वखदां ''रामबाण वखदां'' म्हण सिध्द जाल्यांत. आयज ह्यो रानवनस्पती सांबाळून दवरपाची वेळ आयल्या. नाजाल्यार कांय नामशेश जावन गेल्ल्या रानजिवांचे बाबतींत जें जातां, तेंच ह्या रानवनस्पतींविशीं जावपाक चड वेळ लागचोना.

हेच नदरेन एक यत्न म्हण, चवथीचे ''माटोळेची'' सोबाय वाडोवपी रानफळांची वळख करून घेवपाचे नदरेन फर्मागुडी, फोंडे हांगासल्या पी. ई. एस् महाविद्यालयाच्या कोंकणी विभागान हो प्रकल्प हातांत घेतिल्लो. कोंकणी विभागाचे मुखेली प्रा. भूषण भावे हांच्या मार्गदर्शनाखाला हो वावर जालो. ह्या प्रकल्पाचो उद्देश वयर सांगिल्लेप्रमाण वखदी-वनस्पतींचो उपेग आनी तांचे जतनाये संबंदान लोकामंदीं जागृताय घडोवन हाडप, होच जावन आशिल्लो.

रानांत मेळपी हीं कितल्याश्याच तरांची फळफळावळ शेकड्यांनी वर्सांसावन गांवातले लोक वापरतात. तांचे उपेग फकत वखदांखातीरूच न्हय तर दीसपट्टे जिणेतल्या कितल्याश्याच गरजांखातीर करतात. दरेका गांवांत, दरेका वाठारांत वेगळो-वेगळो असो तांचो उपेग केल्लो दिश्टी पडटा. ही त्या झाडांची वांटून गेल्ली वळख एकरूप करून सगल्या सामकार दवरपाची गरज आशिल्ली. देखून आमी गोंयातल्या साबार वाठारांनीं भोंवून, दरेका वाठारांत कितल्याश्याच लोकांच्यो गाठी-भेटी घेवन तांचेकडल्यान मेळिल्ली माहिती तुमचेमुखार दवरल्या.

संकलनाचें हें काम करूंक जायते कश्ट-दगदग जाल्यात. एकेका मनश्याकडेन चार-पांच फावटी मारच्यो पडल्यात. एकेका दिसा कांयच माहिती मेळूंक नाशिल्ल्यान निर्शेवन घरा येवंचें पडलां. कांय जाणांनी ''तुमी हो वावर कित्याक करतात ? तुमका किदें फायदो आसा ?'' असले वेव्हारी प्रस्न विचारून आमकां परते धाडल्यात. काय वाठारांनी मनांत आशिल्ल्या भयांक, कांचाक लागून जावंये वा आपणे दिल्ले माहितीचे गैरउपेग बी जायत अशें दिसतालें म्हण जावंये, कांय लोकांनी माहिती दिवंक न्हयकार दिलो वा ते गणमणले. पूण सगलेच कडेन आनी सगलेच फावटीं अशें न्हयकार मेळ्ळे नात. कांय लोकांनी ''आपल्या हातीच्या पांच बोटांमदलें एक बोट तरी ह्या व्हड वावराक लागूं दी'' अशें म्हणून आमचे वांगडा भोंवून आमकां माहिती दिली. हे बरे-वायट अणभव आमी खोशयेन घेतले. हाचें कारण आमी हो वावर ''फायचे'' पिळगेखातीर - फुडाराखातीर केला.

चवथीचे ''माटोळेच्या'' फळफळाविशींची माहिती विस्तारान हांगा दिवपाचो यत्न आमी केला. हेर वनस्पतींविशींची अशीच जायती माहिती संकलीत जावंक जाय. पूण गिरेस्त रान-दायजाची माहिती दिवपाच्या आमच्या पयल्याच पावलाक तुमी मनस्पूर्वेक येवकार दितले अशी आस्त आमी बाळगितात.

***

दुर्वांची जुडी

हरयाळी

माटोळी माटवी

प्रा. बाळ विष्णू आपटे

सबंध कोकणपट्टीमध्ये आणि अर्थातच आपल्या गोव्यामध्ये भाद्रपद महिन्यांत चवथ (श्री गणेशचतुर्थी) उत्सव घरोघर मोठ्या आनंदोत्साहाने साजरा होतो. शाडू-चिकणमातीच्या नयनमनोहर श्रीगणेशमूर्ती आणून मखरांत बसवल्या जातात आणि वरती खास करून घेतलेल्या रिपांच्या चौकटीला नाना प्रकारच्या पानाफुलाफळांचा रानसाज लावून माटोळी-माटवीची -मंडप-शोभा केली जाते आणि दीड दिवसापासून एकवीस दिवसांपर्यंत नित्यपूजा, आरत्या, भजनें, फटाके व दारूसामानाची आतषबाजी आणि करंज्यामोदकांच्या नैवेद्याची लयलूट करून आनंदाचा जल्लोष घरोघर लहानांपासून म्हाताऱ्यांपर्यंत सर्वांच्या उत्साहाने साजरा होतो. या उत्सवांतील माटोळी - माटवीच्या शोभेची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी शोधण्याचा हा एक नम्र प्रयत्न.

कृषि संस्कृतीचा उत्सव : ग्रीष्माच्या - गिमाळ्याच्या- उन्हाळ्याच्या वैशाखवणव्याने होरपळलेली, तापूनभाजून निघालेली सृष्टी व उललेली - फुटलेली - भेगाळलेली जमीन यांचा रखरखाट म्हणजे अक्षरश: धूळदाण धुराळा उडालेला असतो. मे अखेर किंवा जून सुरूवातीला रोहिणीच्या पावसाचे शिपकारे पडल्यावर त्या मरणकळा आलेल्या धरतीवर तृणांकुरांचे रोमांच फुलतात आणि जीवनकळा उगवते. पुढच्या तीन महिन्यांत आभाळाच्या कृपाजळाच्या वर्षावामध्यें भिजून चिंबचिंब झालेली धरती हरतऱ्हेच्या असंख्यात वृक्षवल्ली तृणदिकांच्या पानाफुलाफळांचा नानारसरंगगंधमय साज लेवून नटून थटून बसते. त्यावेळीं पावसाळाभर जमिनीच्या मशागतीचे काबाडकष्ट केलेल्या शेतकरीवर्गाला कष्टाचें फळ म्हणून पिकलेलें धनधान्य खळ्यावर येऊन वर्षभराच्या पोटपूजेची निश्चिंती झाल्यामुळे सुगीचे - उसंतीचे दिवस येतात, मन प्रसन्न - आनंदी होते. एका दाण्याचे शंभर दाणे करून देणाऱ्या धरतीमातेविषयींचा कृतज्ञताभाव दाटून येतो. उन्हाळ्याच्या धूळदाणींतून आभाळमायेच्या वर्षावाने हरतऱ्हेच्या वृक्षवल्लीतृणवनस्पतींच्या पाना-फुला-फळांचा विविधरंगरसगंध साजश्रृंगार निर्माण करण्याचा चमत्कार करणाऱ्या धरतीमातेचें कौतुकाने व कृतज्ञभावनेने पूजन करण्याची भावना धरतीच्या पुत्राच्या-शेतकऱ्यांच्या मनीमानसी उमाळून येते. त्यांतूनच शेतातील मळीची माती (डिखळे) घरी आणून 'गौरी' म्हणून पुजणे हा कृषिसंस्कृतीतून स्वाभाविकपणे उमललेला सणाचार. (जगभरच्या कृषिसंस्कृतीमध्ये या ना त्या स्वरूपांत अशी भूमिपूजा आढळते). याच सणाचें रूपान्तर आज श्रीगणेश उत्सवामध्ये झालेलें आहे; तरीही अद्यापी श्री गणपतीबरोबर गौरीपूजन असतेच; एवढेच नव्हे तर कित्येक ठिकाणी गौरीचेंच सुप्त महत्त्व जास्त असते - गणपती गौरीबरोबरच जायचा.

ऋषिसंस्कृतीचा संस्कार : हें आदिम कृषिसंस्कृतीच्या दृष्टीने धान्यपिकांनीं व फळभाज्यादिकांनीं भरण-पोषण करणाऱ्या धरतीचें पूजन आहे. पण क्रान्तदर्शी ऋषिसंस्कृतीच्या दृष्टीने साध्या धूळ मातींतून वृक्षवल्लीवनस्पतीतृणांच्या रुखावळीच्या व कीटक-पशु-पक्षी-मनुष्यादिकांच्या पिलावळीच्या अनन्त नामरूपांचा नटनाच मांडणाऱ्या चैतन्यशक्तीच्या कौतुकपूजेचा उत्सव आहे. या चैतन्यशक्तीचा सर्वव्यापी आद्य आविष्कार-हुंकार म्हणजे सकळ सृष्टीचा मुळाधार-मूळकंद-मूलस्पंद ॐ कार होय, हे वैदिक ऋषींचें अन्त:स्फुरण. या ॐ काराच्या लिखित स्वरूपामध्ये दिसणाऱ्या सोंडेमुळे गजमुख प्रतीत होतें - दिसतें; म्हणून पौराणिकांनी मातीच्या मूर्तीला ॐ काराचें गजमुख लावून श्री गणपतीचें देवरूप सिद्ध केलें. म्हणजे आता हे माती (मॅटर) आणि चैतन्यशक्ति (एनर्जी) यांचें संयुक्त देवरूप तयार झालें. ॐ काराच्या लिखित रूपामध्येच अकाराचा अंकुश व सोंडेचा पाश दिसतो. म्हणून हा पाशांकुशधर देव चन्द्रबिन्दिच्या आकारांतून एकदंत व मोदकधारी आहे. सर्वनाशक सर्वभक्षक काळाचे प्रतीक उंदीर; त्या काळावर मात करणाऱ्या - त्याला पुरून उरणाऱ्या चैतन्यशक्तीचे प्रतीक श्रीगणेश, म्हणून तो

उंदरावर स्वार झालेला - मूषक वाहन आहे. असे हें जडचेतनाचे संयुक्त देवरूप मखरांत ठेवून वरती माटोळी-माटवीची मंडपशोभा करायची. विश्वचैतन्यशक्ति आकाशांतून जळवर्षावाच्या रूपाने रेतसिंचन करून भूदेवीला फळवते-फुलवते व तिच्या अंगावर अनन्तनामरूप रुखावळीचा साजश्रृंगार सजवते. तसाच श्री गणपतीवर वृक्षवल्लीवनस्पतींच्या पानाफुला-फळा-कणसांचा शोभिवंत मंडप उभारायचा. म्हणजेच हे श्रीगणेशपूजन म्हणजे मूळ विश्वचैतन्यशक्ति धूळमातीतून रुखावळीच्या नानारूपरस रंगगंधमय नटनाच मांडते या कल्पनेचा समग्र प्रतीकमय मनोरम आविष्कार होय.

मुळांतल्या कृषिवलसंस्कृतीतील साध्या उत्सवाचे प्रगल्भ ऋषिसंस्कृतीचे उन्नयन करून हा संस्कार घडविला आहे. या संस्करणाची स्मृति पुराणांतील एका कथेमध्ये स्पष्ट आढळते. पार्वतीने न्हाताना आपल्या अंगाच्या मळापासून एक बालक निर्माण केले; श्री शंकरांनीं त्याला मारले; पण नंतर त्याच्या धडावर हत्तीचे शिर लावून त्याला जिवंत केले, अशी ती कथा आहे. पार्वती म्हणजे पर्वतकन्या - म्हणजे पर्वतांत उगम पावून वाहणारी नदी; ती पावसांत न्हाते तेव्हा पुराच्या पाण्यांतून मळगाळ आणून दोन्ही तीरांवरील शेताभाटांत पसरते; या मळागाळाच्या सुपीक मातीतूनच प्राणचैतन्यशक्तीचा रुखावळीच्या अनन्त नामरुपांचा रम्य नटनाच चालतो आणि धान्यफळादिकांची समृध्दि लाभते. म्हणजेच मातीच्या गोळ्यांतून ॐ कार प्रकटतो तो श्रीगणेश. शेतीची कामें करून घेतांना जनावरांना प्रेरण्यासाठी अंकुश व आवरण्यासाठी पाश आवश्यक म्हणून तीं आयुधें. नांगराचा फाळ म्हणजे एकदन्त आणि शेतकऱ्याच्या कष्टांचे धान्यसमृध्दिरूप फळ म्हणजे मोदक (मोद म्हणजे आनंद देणारा) धान्याचा नाश करणारा उंदीर शेतकऱ्याचा शत्रू म्हणून श्रीगणेश देव त्याच्यावर स्वार होतो आणि उंदरांना खाऊन शेतीचे रक्षण करणारा साप हा शेतकऱ्याचा हितकर्ता मित्र म्हणून श्रीगणेश त्याला अंगावर मिरवतो असे हे समग्र कृषिसंस्कृतीचे रम्यरूप !

माटोळी - माटवी : कृषिसंस्कृति व ऋषिसंस्कृतीच्या मनोहारी समन्वयांतून भारतीय परंपरेने साकारलेल्या या श्रीगणेश-उत्सवामध्ये निसर्गाच्या (आजच्या भाषेत पर्यावरणाच्या) रक्षण-वर्धन-पूजनाचा भाव निरंतर जागवला आहे. मंडपशोभेसाठी जी माटोळी-माटवी सजवायची त्यांत निसर्गाने निर्मिलेल्या हरतऱ्हेच्या यच्चयावत् सकल पानाफुलाफळांचा समावेश करायचा असतो. वेगळा कसलाच नाही. निसर्गाने जे जे नावरूप निर्माण करून धरतीवर मांडले आहे ते ते सर्व या श्रीगणेशरूपी चैतन्यशक्तीच्या पूजनासाठी सजावटीसाठी घ्यायचे. साधा/सुंदर, अनमोल/बिनमोल, उपयोगी/निरूपयोगी, लहान/मोठा असा कसलाही भेदभाव देवापाशी नसतो. देवाने निर्मिलेल्या सगळ्याला सारखेच स्थान असते हा सर्व समावेशकतेचा भाव निसर्गातूनच शिकायचा. निसर्गाला एकांगीपणा, एकसुरीपणा, एकारलेपणा मंजूर नाही; विविधता, नानातऱ्हा अशा अनंत नामरूप-आविष्काराचे सहजीवन-समन्वय मंजूर आहे. (नेचर डझनॉट टॉलरेट मोनोकल्चर; नेचर लव्हज् अँड मेन्टेन्स् पॉलीकल्चर). हा समन्वयाचा - सहजीवनाचा - सामान्यातिसामान्य तणपात्याचाही आदर करण्याचा भाव जागवणे हेच मानवसंस्कृतीचें आद्य व प्रधान कर्तव्य आहे.

आजच्या पर्यावरणवादी दृष्टिकोनाचें सार हेच आहे. तेच नकळत अंगी-मनीमानसी बाणवण्याचा संस्कार या माटोळी-माटवी सजवण्याच्या विधींतून होत असतो. तसाच तो पत्री पूजेच्या विधींतूनही होत असतो. श्रीगणेश-गौरी पूजनामध्यें हरतऱ्हेची पत्री म्हणजें पानें वाहून पूजा करायची असते. पानांमध्ये सूर्य सुर्यप्रकाशऊर्जेच्या साहाय्याने कार्बनडायऑक्साईडचे पृथक्करण करून कार्बन धान्य फलादि अन्न व लाकूड निर्मितीसाठी वापरला जातो व ऑक्सिजन प्राणिमात्रांना श्वसनाद्वारा जीव जगवण्यासाठी मोकळा केला जातो, असे विज्ञान सांगते; इतके पानांचे महत्त्व आहे. श्रीगणेश - गौरीपूजेसाठी नानातऱ्हेची पत्री काढण्याच्या निमित्ताने - माटोळी सजावटीच्या निमित्ताने - माणसाचा निसर्गाशी संबंध यावा, अनन्त नामरूप विस्ताराचा परिचय व्हावा, त्यांचा उपयोग-विनियोग कळावा, निसर्गाच्या या उदार लयलुटी विषयी कृतज्ञताभाव जागावा, 'वृक्षवल्ली आम्हां सोयरीं वनचरे' हा पर्यावरणीय सहजीवनाचा संस्कार जागावा हा उद्देश नकळत साध्य होतो.

हा सगळा भारतीय संस्कृतीचा महत्त्व-विशेष-विचार मनाला थक्क करतो. त्याचबरोबर सध्याच्या तथाकथित प्रागतिक औद्योगिक संस्कृती (नव्हे, विकृती) चा प्रभाव मनाला खिन्न करतो. कृषिसंस्कृती व ऋषिसंस्कृतीचा आजच्या पर्यावरण विचाराशीही सुंदर मेळ साधणारा हा भावसंस्कार आज विपरीततेमध्ये परीवर्तित होत आहे. औद्योगिक संस्कृतीने (विकृतीने) वाठवलेल्या शहरातील काँक्रीटच्या वारूळांमध्ये वसणाऱ्या - वावरणाऱ्या मुंग्यांचे जीवन जगणाऱ्या माणसांच्या वाढत्या मागणीला पुरवठा करण्यासाठीं माटोळीचे-पत्रीचे सामान विकायला आणणाऱ्यांच्या हल्ल्याखाली निसर्गसृष्टीच्या चवथीच्या दिवसांत (व तसे वर्षभरही) अक्षरशः ओरबाडली-नागवली जाते आहे. ही संस्कृती की विकृती ? हा विचार मनाला खिन्न करतो.

***

Ecological Significance of
Ganesh Chaturthi

Dr. Bernadette Maria Gomes

So far earth is the only known place to man where green plants exist. Natural vegetation is not evenly distributed throughout the earth. There are areas of plenty and there are areas of scarcity. Our ancestors had long recognized the importance of plants. They provided food, medicines, shelter, clothing and even natural poison to keep away household pests. They were life giving and life sustaining.

Such an important creation could only be a divine act. Plants then, were the property of God himself. They were his divine extensions. Therefore nature was a sacred entity.

Plants have periods of abundant growth, flowering and fruiting. This is alternated by a dry dormant period. The arrival of flower and fruits depends on the seasons. According to the Hindu calendar which begins with Chaitra the spring season, Jyestha and Ashad are months of relative food scarcity. People consume food items mainly stored for the monsoon months. The rainfall at this time is at its peak. Cultivation of the new crop gets well under way.

This is the period of vegetative growth. Nature is allowed to regenerate itself. Then comes Shravan when vegetative growth is completed. People consume fresh grown vegetables throughout the month. At the end of Shravan the first fruits of the season begin to appear in the first quarter of Bhadrapad. Ganesh Chaturthi is celebrated to herald the first fruits of the season.

The arrival of fruits bear witness to a new generation of plants. Continuity is ensured through the fruit. The fruiting period is celebrated, as a new generation of plants are assured. Thus Lord Ganesha is the embodiment of the vegetative wealth and biodiversity of the land.

The new fruits are revered along with the idol of Ganesha. They are all placed in a decorative canopy which is the popular Matoli. This canopy of fruits has deep significance. On the one hand it is a symbolic worship of the precious creations of God. On the other hand it is a great way to familiarize the younger generation about the names of plants and their identity. There are lessons in taxonomy through culture.

Ganesh Chaturthi festival is a symbol of the sacred relationship between man and nature. Nature gives its bounty to man. In return man has to reciprocate. Thus people return by paying their *obeissance to* nature in all humility.

Once certified, nature cannot be treated as a commodity, just used and profited from. It is not mundane but sacred. Nature is God himself. These attitudes have a sound basis. People had long realized that man does not provide for nature but nature provides for man. It had to be respected. This is true for the entire human race.

This eco-theological aspect of Chaturthi should be secularized. It is the need of the hour. In today's world, riddled with an aggressive attitude towards man and nature, Ganesh Chaturthi comes as an example of man's respect for the environment, and all forms of life.

***

माटोळेची चौकट वा फासकी

Matoli

Celebrating Floral Diversity

Dr. Kasturi N. Desai

Goa, a small state of India is situated on the Western coast of the country. With the Arabian Sea at the western coast and the Sahayadris to the east, the state is bestowed with a variety of floral diversity ranging from coastal vegetation to evergreen and semievergreen forests.

Plants and their parts have always played very important role in the life of Goan community in general and religious life in particular. No festival of Goan Hindus is devoid of use of plants or their products.

Most of the plants used in the religious rites are either used locally for food, medicines or cosmetics. Many of them have pleasant aroma or are soothing to the eyes for their natural beauty. Some of these plants may be poisonous and require to be avoided and hence their identification is necessary.

Among all of Goa's festivals, the *Ganesh Chaturthi*, popularly known as *Chovoth*, is the day on which Lord Ganesh was born is very important. According to the Hindu calendar it falls on the fourth day of the first half of the month of *'Bhadrapada'*.

Goa is basically a land of agriculture and forest and *Ganesh Chathurthi* being one of the most important festivals of the state, maximum use of floral diversity is seen during this time. On the previous day of *chovoth* that is on *tritiya* (*Haritalika*) a religious worship of *Gauri* is performed by ladies where a number of leaves are used which is actually mentioned in the religious texts.

In Goa there is a unique tradition of decorating the roof of the place where the idol of Lord Ganesh is seated with different colourful fruits and vegetables. Often wild colourful flowers also find its use in the decoration. It is called *Matoli*.

Matoli is decorated with newly harvested rice, supari, coconut, pineapple, banana, and other vegetables obtained from the owner's agricultural and horticultural produce. Besides, the agricultural and horticultural products a number of wild fruits and flowers are used for decoration. Most of wild fruits are either economically important or to be avoided due to some harmful effects. Few of the common forest fruits used traditionally for decoration are described below with their uses.

1. *Terminalia tomentosa* (*Mattulan*) : The wood obtained from the tree is used for construction work and in making of agricultural implements.

2. *Mimusops elangi* (*Aanyachi fallam*) : The fruits are orange in colour and are edible. The seed yield fatty oil which is edible and lighting purpose. Bark and fruits are used in treating diarrhoea and dysentery. Flowers are aromatic and find its use in

several religious functions. Dried flowers are used as snuff. The wood of the tree is used in making of different things.

3. *Strychnos colubrina* (*Kundala*) : The fruits are very attractive to look at. The seeds are bitter to taste and used in preparation of nervous disorders. In excess they are poisonous. Juice of the fresh wood is used in dysentery, fevers, cholera and dyspepsia.

4. *Costus speciosa* (*Bonkali*) : The rhizome is edible. It is also accredited with purgative and tonic preparations. Roots are anthelmenthetic.

5. *Dioscorea bulbifera* (*Karando*) : Tubers are edible. Dried, pounded tubers are applied to ulcers. Alkaloids extracted from it are medicinal.

6. *Flacourtia jangomas* (*Jagma*) : Fruits are edible and recommended for liver disorders. Seeds contain a fixed oil. Leaves and young shoots are astringent and stomachic.

7. *Artocarpus hirsuta* (*Pal Fanas*) : Wood is very strong and durable, resistant to termites. One ot the best substitutes to teak.

8. *Helicteres isora* (*Kewan*) : Barks yield fibre used making sack, canvas etc. Fruits used in intestinal complaints such as colic, diarrhoea, chronic dysentery and flatulence and to improve appetite.

9. *Modeca palmata* (*Shirmandoli*) : Juices of the leaves and roots used against skin troubles.

10. *Ervatamia heyneana* (*Nagulkudo*) : Roots are chewed for relief of tooth ache and used as germicide. Red pulp surrounding the seed is used in skin trouble.

11. *Breynia patens* (*Kangla*) : Leaves employed as poultice to hasten suppuration.

12. *Crotalaria retusa* (*Ghagryo*) : Plants yield fibre and with sunned-hemp used for cordage and canvas. Plant used against scabies.

13. *Momordica dioica* (*Faglan*) : Roots used in bleeding piles, bowel affections and urinary complaints.

14. *Averrhoa carambola* (*Karmalan*) : Fruits are edible.

15. *Terminalis bellarica* (*Ghoti Fallam*) : Ripe fruits are used as astringent, purgative. The oil from the seeds is good against rheumatic swellings.

16. *Zanthoxylum rhetsa* (*Tefllan*) : Fruits are used as flavoring agent.

With urbanization the life style has changed but the tradition of decoration has remained. Most of the useful wild fruits are not identified and often people do not take the trouble of collecting them from the forest. Many a times a number of fruits and flowers which neither have any use nor are attractive are sold in the market and people satisfy themselves by buying them and fulfilling the tradition of decorating *Matoli*. In this way a number of commercial fruits also find its place on the *Matoli*. The most recent trend is to decorate *Matoli* with clay or plastic fruits !

In conclusion it must be said *Matoli* is an excellent concept of conserving and protecting floral diversity if of course followed by its traditions.

References :

1. Anonymous (1992) The Useful Plants of India CIR Publication, New Delhi.
2. Cooke, T. (1903) Flora of the presidency of Bombay Vol I, II, and III Botanical Survey of India, Calcutta.
3. Dastur, J. F. (1985) Medicinal Plants of India & Pakistan. D. V. Taraporevala Sons * Co. Pvt. Ltd.,
4. Rao, R. S. (1986) Flora of Goa, Did, Da'an, Dada and Nagarhaveli Vol 1 and 2 Botanical Survey of India, Calcutta.
5. Vartak, V. D. (1966) Enumeration of plants from Gomantak, India Maharashtra Association for the cultivation of Science, Poona.

***

गणपती वांगडा गौरी-पुजा

तोरण

माटोळेची चौकट

1

Sterculia urens Roxb.
(Sterculiaceae)

Wood is used for inferior packing-case material. The stem branches are used in religious performance. The bark is medicinal.

1A

अर्जुन
अर्जुनाची साल काडून ती शिजयतात आनी तिचो अर्क गोडेमुताच्या दुयेसांआड उपेगाक येता.

अर्जुन सादडा
संस्कृत - अर्जुन
गुजराथी - अर्जुन साजडा
हिन्दी - कोह

अर्जुन सादडा
याची साल पांढरी असते व वाळल्यावरही पांढरीच राहते. यास सफेद डिंक येतो. अर्जुन सादडा - तुरट मधूर शीतल, कांतिकारक, बलकर व व्रणशोधक आहे.
उपयोग :
१) अर्जुनाची साल हृद्रोगावरील उत्तम औषध मानतात.
२) व्रण भरुन येण्यास - अर्जुन सादड्याच्या सालीच्या काढ्याने व्रण धुतल्यास तो लवकर भरुन येतो.
३) अस्थिभंगावर - अर्जुन सादड्याचे चूर्ण दुधाबरोबर देतात किंवा साल ठेचून वर बांधतात.
४) रक्तातिसारावर - अर्जुनवृक्षाची साल दुधात वाटून मध घालून देतात.
५) तारुण्यपिटिकेवर - अर्जुनवृक्षाच्या सालीचा दुधात वाटून लेप करुन लावतात.

2

Ananas comosus **(L.) Merr.**
(Bromeliaceae)

Pineapple is grown on various types of soil. The fruit is used as table dessert, making of jam, juices etc.

अणस

चडकरून कुळागरांनी आनी ताका लागीं आशिल्ल्या दोंगराचे पालसणीचेर व्हड प्रमाणांत गोंयात हें पीक घेतात. अणशीच्या पानांचे दोर काडटात. तन्या अणसाची चटणी करतात वा भाजयेंत फोडी घालतात. पिकें अणस साखर-मीठांत बुडोवन खातकीच बरें लागता. तशेंच ताचो हालवोय रूचीक जाता आनी जायतो तेप तिगता. अणसाभितर ''बोयेलायन'' नांवाचो घटक आसता. तो अन्नपचनाक मदत करता. तशेंच ताचेभितर भरपूर क्लोरीन लेगीत आसता. देखून हें फळ खातकीच मूत्रपिंडाचें काम बरेभशेन चलता.

अननस

संस्कृत - अनानस
गुजराथी - अनन्नास
अननस - रूचिकर, कफपित्तकारक, पित्तनाशक
उपयोग :

१)अजीर्णावर - पिकलेल्या अननसाचे तुकडे करून त्यात मिरे व सैंधव यांची पूड घालून देतात.

२)जंतावर - अननस खाण्यास देतात.

३)पोटात केस गेल्यास - पिकलेला अननस खाण्यास देतात.

४)बहुमुत्रास - अननस कापून त्यात मिरपूड व साखर लावून खायला देतात.

५)ताप उतरण्यावर - अननसाचा रस मध घालून प्यायला देतात.

६)पित्तावर - अननस खायला देतात.

७)घटसर्पावर - अननसाचा रस प्यायला देतात.

2A

आग्रां

ह्या ल्हानशा झाडाक बारीक आकाराचीं निळशीं फुलां जातात. आघाड्याच्यो बडयो समिधा म्हण होमहवनाक वापरतात. आग्रांचीं पाळां, कांदो आनी जिरें एकठांय वांटून तातूंत गॉड घालून पिवपाक दिल्यार गांठ विटपाच्या दुयेंसाचेर गूण पडटा. वाटेवेल्यान येतल्या-वतल्या मनशाच्या पायांक हाचीं कांट्याभशेन आशिल्लीं फुलां दसतात, देखून तांकां 'कुत्रीं' अशेंय म्हणटात.

अघाडा

मराठी - अघाडा

संस्कृत - अपामार्ग

गुजराथी - अघेडो

हिंदी - चिरचिरी

यात पांढरा अघाडा, रक्त अघाडा व पाण अघाडा अशा तीन जाती आहेत. पांढरा अघाडा - कडू, उष्ण, सारक, किंचित तिखट, कांतिकारक, पाचक व अग्निदीपक. रक्तदोष, कफ, शिबी, आम्ल नाशकारक.

3

***Achyranthes aspera* L.**
(Amaranthaceae)

Decoction of bark is diuretic used in renal dropsies. It is rich in Potash and might be of value as manure. Stem branches used in religious performance.

3A

उपयोग -

१)विंचवाच्या दंशावर - अघाड्याचे तुरे अथवा मुळी पाण्यात उगाळून, पाण्यात कालवून पाणी कडू लागेपर्यंत पुन्हा पुन्हा पितात.

२)उंदराच्या विषावर - अघाड्याच्या कोवळ्या तुऱ्यांचा रस काढून मधाबरोबर देतात किंवा अघाड्याची बी मधाबरोबर देतात.

३)दंतशूलावर-अघाड्याचा रस लावतात.

४)रातआंधळ्यावर - संध्याकाळी भोजनानंतर अघाड्याचे मूळ गंधात उगाळून अंजन करतात.

५)पित्तावर - अघाड्याची बी रात्री ताकात भिजत घालून सकाळी वाटून घेतात.

६)मस्तकरोगावर - अघाड्याच्या बियांची दुधात खीर करून देतात.

७)मोडशीवर - अघाड्याचे मूळ पाण्यात उगाळून पिण्यास देतात.

८)काविळीवर-अघाड्याची मुळी ताकात उगाळून प्यायला देतात.

९)पोटदुखीवर - अघाड्याची चार पाच पाने चावून खातात.

4

Lagerstroemia **sp.**
(Lythraceae)

The wood is used for timber.

आनयाचीं फळां

ह्या फळाक विंगड-विंगड नांवांनी वळखतात. देखीक लेणयाळी (पेडणे), चेनयाफळां (कुडचडें). ह्या फळाचो आकार बोकडेचे लेणयेभशेन आसता. माटोळेची सोबाय वाडोवपाक हें फळ बांदतात.

ह्या झाडाक नरमाझाड (पेडणे) तशेंच फळांक नरमाफळां अशेंय म्हणटात.

4A

आंबली

चवथीच्या दिसांनी क्वचितच दिसपी आंबली, कांय लोक यत्न करून मेळोवन पानांसकट माटोळेक लायतात. आंब्याचे गोंयांत कितलेशेच प्रकार आसात. सगल्यांचे आवडीचें हें फळ. तन्या आंब्याचो साकरेच्या पाकांत हालवोय करतात. तोराची चटणी करतात. आंब्याक फळांचो राजा म्हणटात. तें एक स्वर्गीय फळ म्हण ताचो उल्लेख आसा. (पार्वतीखातीर शंकरान आंबो तयार केलो अशी काणी आसा). पोटांतल्यो पिडा, रक्तदोश, कातीचे रोग, दोळ्यांचीं दुयेंसा हांचेआड आंबो उपकारायतात.

२) आजारातून उठलेल्या माणसाची क्षीण झालेली शक्ती वाढविण्यासाठी आंबा सेवन करतात.

३) आमातिसार व मोडशी यावर - आंब्याची कोय दह्यात वाटून देतात.

४) जंतावर - आंब्याच्या कोयीचे चूर्ण देतात.

५) नाकातून रक्त येते त्यावर - आंब्याच्या कोयीचा रस नाकात घालतात.

६) संधिवातावर - आंब्याच्या कोयीचे तेल लावतात. त्यामुळे वेदना कमी होतात.

७) कफ विकारावर - आंब्याचे मधाबरोबर सेवन करतात. आंबा मलावरोध दूर करतो.

८) आम्रफल हे गर्भप्रद मानतात.

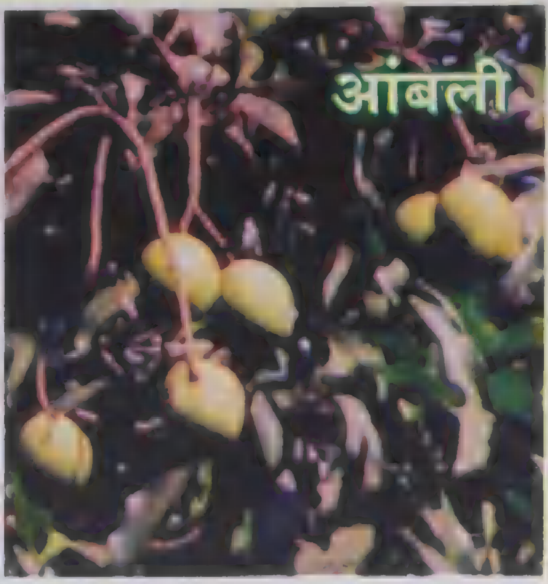

5

***Mangifera indica* L.**
(Anacardiaceae)

A large spreading evergreen tree reaching 50 ft. in height. King of fruits. Available in various types in Goa. Very rare during Ganesh. Tied to Matoli as a pride, if available.

5A

आंबा

संस्कृत - आम्रफल, पिकवल्लभ, मधूदूत

गुजराथी - आंबो

हिंदी - आम

यास अमृतफळ असेही म्हणतात. तसेच कोशाम्र, राजाम्र या नावाने ओळखला जातो.

आंबा (पिकलेला) - मधूर, शीतल, जड बलकर, धातूवर्धक, अग्नीदीपक, कांतीवर्धक, त्रिदोष नाशक, वायू-दाह-पित्त-तृष्णा दाहक

उपयोग -

१) अंगातील दाह कमी करण्यासाठी आंब्याच्या मधूर रसाचे सेवन करतात.

Spondias pinnata **(L.f.) Kurz.**
(Anacardiaceae)

A small aromatic decidious tree with leaves 20-60 cms long. Leaflets ovate-oblong, with mango-like smell. The fruit is a vegetable when green and is a fruit when ripe. It is used as a condiment and can be made into chutneys, stews, pickles and jams.

आंबाडे

आंबट गोड अशीं हीं फळां मध्यम आकाराच्या झाडाक घोसांनी जातात. रोसांत घालूंक, चटणी (करम) करूंक, खतखत्यांत घालूंक वा खंयचेय भाजयेंत आमसाणीक वा भाजयेची खाज-निवळावपाक (देखीक आळू/तेरें) घालूंक वापरतात. हांचें लोणचेंय (गोड, तीख) रूचीक जाता.

अंबाडे

संस्कृत - अम्रातक
गुजराथी - अमेडा
हिंदी - अम्बाडा

अंबाडा - उष्ण तुरट आंबट रुचिकारक.

उपयोग -

आम्लपित्तावर - अंबाड्याची फळे (कोवळी) आणून त्यांचा रस काढून त्यात रसाच्या पाचपट खडीसाखर व चार ग्रॅम मिरपूड घालून सात दिवस घेतात व पथ्य पाळतात.

6

आंब्यातांळो

आंब्याच्या पानांक हिंदू धर्मात पवित्र सुवात आसा. दारांचेर तोरणां करपाक, कलशाचेर नाल्ल दवरपाक, पवित्र उदकाचें प्रोक्षण करपाक आंब्याच्या पानांचोच उपेग करतात. नाल्ल आनी आंब्याताळो ह्यो दोनूय खंयचेय माटोळेच्यो उण्यात उण्यो आनी म्हत्वाच्यो गरजो. आदींकाळार आंब्याच्या पानांचोच पुजेंत 'पळी' म्हण उपेग करताले. कोंकणी भाशेंत ''आंब्याचो ताळो' हें उतर रूपक अर्थान (खंयीय उपकरपी मनीस) एखादल्या मनशाक उद्देसून वापरतात. आंब्याच्या तोरांचो दीख दोळ्यांत पडल्यार तो आंब्याच्याच पानान काडटात.

7

Mangifera indica L.
(Anacardiaceae)

7A

Mango leaves form an important part of Hindu religion, and they are tied to 'matoli' & 'doors' on all auspicious occasions.

आंबा टाळा / डहाळी

मंगल कार्याच्या प्रसंगी मंडपात व दारावर आंब्याच्या पानांची तोरणे बांधायची पद्धत आहे. आंबा हा प्रजोत्पादक मानलेला असल्यामुळे लग्नविधीत त्याच्या पूजेला स्थान मिळाले आहे. आंब्याचे पान रूचिकर असून कफ व पित्तनाशक आहे.

उपयोग -

१) मूळव्याधीवर - आंब्याच्या वाळलेल्या पानांचे चूर्ण करून धुम्रपान करतात.
२) मधुमेहावर - आंब्याच्या कोवळ्या पानांचा वापर करतात.
३) विंचूदंश किंवा मधमाशीच्या डंखावर - पानाच्या देठाच्या चिकाचा वापर केल्यास आराम पडतो.
४) स्वरभंगावर - आंब्याच्या पानांचा काढा, मध घालून देतात.
५) या झाडाच्या सालीचा कातडी कमावण्यासाठी व रंगासाठी वापर करतात.

8A

8

Antidesma acidum Retz.
(Euphorbiaceae)

Fruits carmmative, antisparmodic, used as an adulterant in black - pepper.

आमटीं

ल्हानशा झोपाक जावपी हीं रानवटी रंगीत फळां खातात. हांच्या रंगाक लागून माटोळेक सोबाय येता.

9

आसाळे

गोंयांत सर्वसादारणपणान सगलेकडेन जावपी ल्हानश्या झोपांक हीं फळां घोसांनी लागतात. आंबटगोड अशें हें फळ खावपाक भोवच रूचीक आसता. पिकिल्ले आसाळे खातकीच तोंडाक रूच तर येताच, त्याभायर जीव धादोस जाता. कामणीच्या दुयेंसाक आसाळीचीं पानां तशेंच मुळां भोवच वखदी. कामीण आनी हेर यकृताच्या विकारांक वापरतात. कामीण जाल्ल्या मनशाक आसाळीच्या पानांचो कसाय / कडो करून पिवपाक दितात. यकृताचें दुयेंस आशिल्ल्या मनशाक लेगीत आसाळीच्या पानांचो कसाय सद्‌दां पिवपाक दितात. रक्तशुद्धीकरणाखातीर हो कसाय मदत करता. हांका ''हांसाळे'', ''चिवरां'', 'हंसोयळीं'', ''हंसोळी'' अशींय नांवां आसात.

आदल्या तेंपार आसाळेचीं पानां विड्यो तयार करूंक वापरताले. हीं फळांखातकीच हासूंक येता असो समज आसा. चड हासपी मनशाक 'हांसाळे' खाल्या रे ? - अशें विनोदान म्हणटात.

Grewia nervosa **(Lour.) Panigr.**
(Tiliaceae)

Fruits edible, also used in diarrhoea & dysentery. Extract of Leaves used for jaundice.

9A

10A

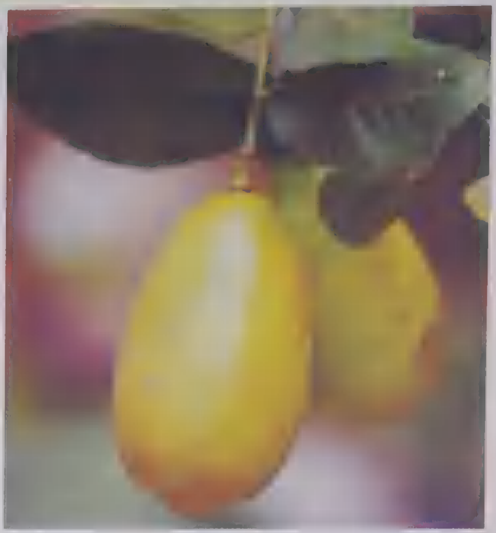

10

Citrus limon **(L.) Burm. f.**
(Rutaceae)

A Straggelling or small bush petiole wingless or slightly rounged. Fruit oblong or ovoid, usually with a nipple shaped extremity, rind thick, pale yellow. It is widely used in preparation of lemonade, pickle and garnishing curries. The peels are used in preparation of lemon oil, lemon syrup etc.

ईडलिंबू

ही लिंबाचीच एक वेगळी लांबोडगी जात. तिचें लोणचें वा सरबत करतात.

संस्कृत - जंबीर, दंतशठ
गुजराथी - दोडिगालिंबू/गादेरिया लिंबू
हिंदी - गंभिरी/संबिरी
लहान व मोठ्या अशा दोन जाती आहेत.

ईडलिंबू - आंबट, तुरट, कडू, सारक, उष्ण, कफ पित्तनाशक

उपयोग -

१) आम्लपित्तावर - संध्याकाळी ईडलिंबाचा रस देतात.

उरफाटे कांटयेचीं फळां

बारीक उरफाटे कांटे आसतात, देखून ह्या झाडाक 'उरफाटी कांटी' म्हण वळखतात. ताचें फळ दिसपाक आंबाड्याभशेन आसता. ह्या झाडाचें पाळ हून उदकांत झरोवन हागवण जाल्ल्या ल्हान भुरग्यांक पिवंक दितात वा माथ्यार लायतात. तशेंच 'मोडण्याक' वा 'घुंवळीक' लेगीत तें उपेगाक पडटा. जाका 'नड' आसा ताकाच ह्या झाडाचे कांटे लागतात असो समज आसा. हें झाड दुसऱ्या झाडाचो आदार घेवन चडटा, वयर वता. गांवांत ''देवाचीं झाडां'' म्हण जीं कांय झाडां मानतात, तातूंत ह्या झाडाचो आस्पाव जाता.

***Capparis zeylanica* L.**
(Capparidaceae)

The fruit is edible and highly medicinal. The wood is moderately hard and used in boat - making.

11A

11

12

Saccharum officinarum L.
(Poaceae)

Edible. Sugar and Jaggery is obtained from the stem.

12A

ऊस
संस्कृत - इक्षु
गुजराथी - शेरडी
हिंदी - गांडा, पांडा, ईख

सफेत, लाल, काळा व राखोडी अशा ऊसाच्या जाती आहेत.
ऊस - (रसकाळी व पाककाळी) - मधूर वातकर, शीत बलकर, सारक. रक्तदोष, वायुपित्त यांचा नाश करणारा.

उपयोग -
काविळीवर - उसाची पेरे खातात किंवा ऊस रात्री आढ्यावर टाकून सकाळी खातात.
उचकीवर - उसाचा रस देतात.
काच/काटा रुतल्यास - गूळ ऊन करून तेथे डाग देतात.
उन्हाळ्यात - दह्यात खडीसाखर घालून देतात.
तृषारोगावर - पाण्यात साखर घालून देतात.
रेच बंद होण्यास - खडीसाखर पाण्यात विरघळून देतात.
पित्त - जेवणापूर्वी ऊस खाल्ल्याने पित्त नाहीसे होते.
मूत्रावरोधावर - उसाचा रस प्यायला देतात.

उशीकांडो
ऊस हें भारतांतलें आदलें पीक. उसापासून गॉड आनी साखर तयार करतात. उसाचो रस कामिणीचेर आनी यकृताच्या हेर दुयेसांचेर बरो उपाय. तुळशीच्या लग्नाक उशीकांडो आनी जिन्याची बडी हांचो उपेग करपाची पोन्नी रीत गोंयांत पळोवंक मेळटा.

13

***Ficus carica* L.**
(Moraceae)

Edible fruit. Highly nutritious.

13A

13B

अंजीर

पुश्टीक आनी रूचीक अशें हें फळ हेर राज्यांतल्यान येता. दम्याक लागून छातीत कफ सांठल्यार तो अंजीर खातकीच उणो जाता आनी दुयेंत मनशाक सुशेग मेळटा. पायांक 'किल्ल्यो' जाल्यार अंजीराचो दीख लायतात.

अंजीर

संस्कृत - रामोदुंबरिकाफल

गुजराथी - अंजीर

अंजीर - शीतल, स्वादू, रक्तदोष-दाह-वायू-पित्त-नाशक. पिकलेल्या अंजीराचा मुरंबा हा पित्तनाशक व रक्तवृद्धी करणारा.

उपयोग -

१) शरीरातील उष्णता निघून रक्तवृद्धी होण्यास - पिकलेला अंजीर रात्री सोलून खडीसाखरेच्या भुकीत घालून दवात ठेवून सतत पंधरा दिवस सकाळी खातात.

२) टाळ्यात व जिभेजवळ सूज आल्यास - सुक्या अंजिराचा काढा करून गुळण्या करतात.

३) पोटीस - ओले अंजीर ठेवून ते गळू इत्यादींना बांधतात.

४) थकवा / पंडुरोग / क्षीण शक्ती - दररोज चार दोन अंजीर खायला देतात.

५) अंगात शक्ती येण्यासाठी - अंजीर दुधात उकळून ते प्यायला देतात.

६) जुना मलावरोध - दररोज थोडी अंजिरे खातात.

कणंगां

कणंग हें एक मूळ. हांचें पीक गोंयांत खूब आदींसावन घेतात. कणंग, काटेकणंग, तांबडें कणंग अशे जायते प्रकार आसात. कणंगां उकडून खातात वा भाजी करतात. कणंगांची खीरूय करतात. माटोळेक चडकरून काटेकणंगां बांदतात. काटेकणंगी अशेंय म्हणटात (सत्तरी).

कनक

याला कणगर, कणगी असेही म्हणतात.

उपयोग -

१. उकडून किंवा भाजून खातात.

२. गोड व पौष्टिक असते.

३. मूळव्याधीवर व रक्तातिसारावर कनक भाजून तूप साखरेशी सकाळी खायला देतात.

४. उपवासाचे फळ.

Dioscorea esculenta **(Lour.) Burkill** 14
(Dioscoreaceae)

Tubers consumed as food. Starchy. Grated tubers used to reduce swellings.

14A

15A

15

***Carthamus tinctorius* L.**
(Asteraceae)

Oil is extracted out of the seed.

करडी

करडीच्या ल्हानश्या झाडाक जावपी हीं फुलां. तांचें तेल काडटात. तांचीं पाळां जोराचेर दुदांत दितात. पोटांत दुखल्यार गॉड घालून पाळांचे उदक दितात.

करडी

संस्कृत - कुसुंथ

यात दोन जाती आहेत. एक काट्यांची व दुसरी बिनकाट्यांची.

याच्या बियांचे तेल काढतात व पेंड गुरांना खायला घालतात. कोवळ्या करडीच्या पाल्याची भाजी करतात. करडी तेल बलकर व वीर्यवर्धक आहे, त्रिदोषकारक आहे; कृमी व वायू नाशक आहे.

करडी भाजी - मधूर, उष्ण, तिखट, अग्नि दीपक, अतिरुचकर, सारक, पित्तकर, आंबट व गुदरोग कारक आहे. मलमुत्र-मेद-कफ-नाशक आहे.

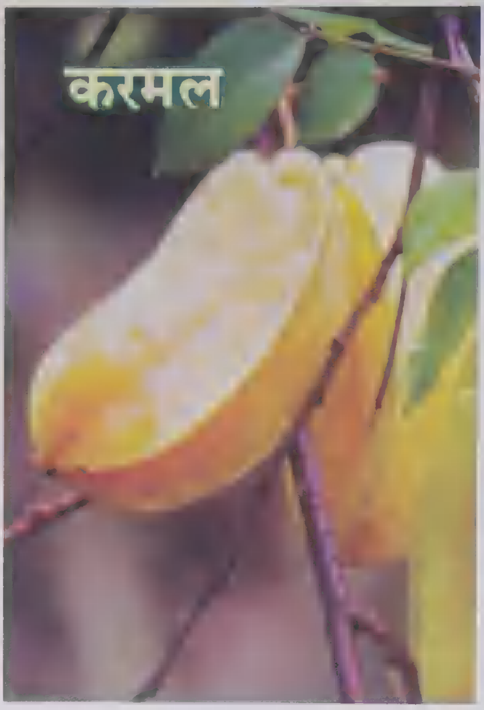

16

करमल

खावपाचें आंबट - गोड अशें हें फळ मध्यम आकाराच्या झाडाक जाता. तन्नें तशेंच पिकतकीच मीठ-साखर लावन खातात. तांचें लोणचें भोवच रुचीक जाता. ह्या फळांचो रोस काढून फुगांव/हुरहुरें जाल्ल्यां मनशाक दितात. करमलाची पानां कांय देवळांनी प्रसाद (कौल) लावपाक वापरतात.

करमर

संस्कृत - कर्मरं

गुजराथी - मुद्रर

यास क्रमक असेही म्हणतात.

हिरवे करमर - आंबट, वातनाशक, उष्ण, पित्तकारक

पिकलेले करमर - मधूर आंबट, बलकर पुष्टीकारक, पित्तनाशक.

उपयोग -

याचे लोणचे व मुरंबा करतात.

हे फळ पित्तनाशक आहे.

Averrhoa carambola **L.**
(Averrhoaceae)

Cultivated in many parts of India for its fruit which is edible. The tree is small with close droping branches. Fruits contain a lot of vitamin C, vitamin B and minerals like iron, calcium, magnesium and phosphorus. The fruits are 10 cms long, 3-5 ribbed and succulent.

16A

17

करमल (रानवटी)

ह्या उंच, व्हडल्या रानटी झाडांचीं पानां सागवानाच्या पानांभशेन लांब असतात. जेवपाखातीर हीं पानां वापरतात, तशेंच गोरवां आनी हेर रानवटी जनावरां हीं पानां आवडीन खातात.

***Dillenia indica* L.**
(Dilleniaceae)

The wood is used for timber. Leaves fed to cattle.

करंबळ

उपयोग -

१) जेवणासाठी पत्रावळ म्हणून हिच्या पानांचा उपयोग करतात.

२) पाय वळतास त्यास - करंबळाच्या सालींचा रस काढून त्यात काळी मिरी बारीक वाटून पायास लेप करतात व वर करंबळांचे पान घालून त्यावर वस्त्राचे वेष्टन देतात.

३) अतिसारावर - करंबळाची साल दह्यात उगाळून देतात.

कवंडाळें

हें सोबेचें पूण विखारी फळ एके वालीक जाता. ताचो आकार कानांत घालपाच्या कुंडलांप्रमाण आसता आनी देंठय सरपळेभशेन आसता, देखून तांका कुंडलां - कुन्नळां अशेंय म्हणटात. एखाद्याचेर आगेल पडत जाल्यार कवंडाळ्याचो रस काडून वखद म्हण दितात. तकलेची फोडफोड जाल्यार ह्या फळाचे भितल्लो गर काडून ताचो पिठो करतात आनी तो विडयेंतल्यान ओडपाक दितात. त्याभायर गालगुटासारख्या दुयेसांचेर कवंडाळ्याची साल काडून तिचो लेप सुजिल्ल्या भागार लायतात. आदल्या तेंपार कवडळांची माळूच सरपळेभशेन माटोळेक मुखावेल्यान बांदताले. ती पळोवपाक तांबड्या दिव्यांची माळ कशी दिसताली. तांकां कुम्फळां (सांगें/सावर्डे), कवणळां(काणकोण), कुनळ्ळां (फोंडें) आनी कवंडळां (पेडणे) अशेंय म्हणटात. सोरपांचें वीख काडपाखातीर ह्या फळांचो उपेग जाता.

कवंडळ
संस्कृत - चित्रा

कवंडळ - तिखट, कडू, शीत, सारक.

उपयोग -

१) कंठसर्प, कंठरोगावर - कवंडळाची साल चिलमीत घालून सात दिवस ओढतात.

२) कफ पातळ होण्यास - कवंडळाची साल चिलमीतून ओढतात. त्यामुळे वमन होऊन घसा साफ होतो.

३) स्तनरोगावर - कवंडळाच्या मुळांचा लेप देतात.

४) खरजेवर - सुकलेली कवंडळे जाळून त्यांची काळी राख करून तीळाच्या तेलात घालून लावतात.

18

Trichosanthes tricuspidata **Lour.**
(Cucurbitaceae)

Paste of the leaves are used against boils. Herb used as a brittle tonic and felerfuge.

18A

कांगल्यो

गोंयांत चवथीचे माटोळेक जीं विंगड-विंगड फळां-फुलां दिसतात, तातुंतलें एक म्हत्वाचें फळ. काणकोण वाठारांत ताका 'कांगण्यो' ह्या नांवानूय वळखतात. पुराय पिकल्याउपरांत सामकें सोनयाळ्या चण्या भशेन दिसपी हें फळ गोंयांत सर्वसादारणपणान सगलेकडेन मेळटा. कांगलाचे झाड (कांगलीण) वालीभशेन आसता. दुसऱ्या झाडाचो आदार घेवन तें बळटा, आनी तांचेरुच फुलता आनी फळटा. पूण मजेची गजाल म्हळ्यार जंय उबें रावपाखातीर झाडाचो आदार मेळना, थंय कांगलीण आपुणूच झाडाभशेन उबी रावन, आपलो भार आपुणूच पेलता. (कांगलिणीकडल्यान ही देख घेवं येता). कांगलीण ही एक वखदी वनस्पत. कामिणीच्या दुयेंसाचेर कांगलिणीचें पाळ वखदाक वापरतात. तेचतरेन तिची साल लेगीत कामणीच्या दुयेंसाचेर वखद म्हण उपेगाक पडटा. कांगलिणीच्या फळांपासून तेल काडटात आनी तें दुखीचें वखद म्हण वापरतात (कांजेल). तशेंच जिवाण्यान (फिरशें बी) घांस मारल्यार वा सुण्यान चाबल्यार तिचें पाळ विखाऱ्याचें वखद म्हण वापरतात. गोरवांच्या पायांक वा हेर खंय किडे पडल्यार कांगलिणीचें पाळ झरोवन पियेतात. धातीच्या दुयेंसाचेर कांगलिणीचें पाळ उपेगाक पडटा. संस्कृतात तिका ज्योतिष्मती म्हणटात. कांय वाठारांनी तिका ''मालकांगोणी'' अशेंय म्हणटात.

19

माल कांगोणी

संस्कृत - ज्योतिष्मती

गुजराथी - मालकांगोणी

हिन्दी - मालकांगुणी

हिला पिंगवी, करडकांगोणी व कांगोणी असेही म्हणतात.

यात लहान व मोठी असे दोन प्रकार असतात.

मालकांगोणी - कडू, रुक्ष, किंचित तिखट;
वात-कफ-दाह नाशक.

उपयोग -

१) खरजेवर - मालकांगोणीच्या बियांचे तेल लावतात.

२) रक्तमूळव्याधीवर - मालकांगोणीचे बी वाटून लेप लावतात.

३) सर्पाच्या विषावर - मालकांगोणीचे मूळ उगाळून लावतात.

४) उदररोगावर - मालकांगोणीचे तेल प्रतिदिनी दुधातून पितात.

Celastrus paniculatus **Willd.**
(Celastraceae)

A climbing unarmed shurb, young branches usually covered with pale uticular warts, throughout India in hilly districts. An oil of some therapeutic value is extracted from the seed and known as Black-oil (Oleum nigrum). Herbal drug as galactagogue. Bark used for dyeing fishing nets.

19A

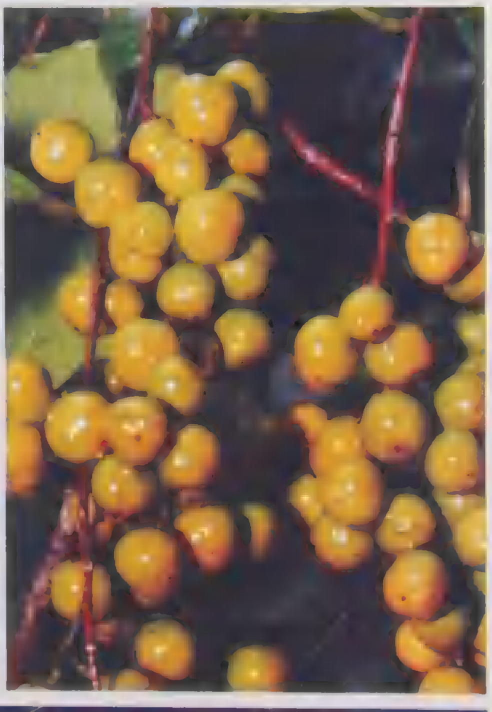

20

कारवां

सात वर्सांत एकदा फुलतात अशीं हीं भोवच आकर्शक फुलां. ह्या झाडाचीं पानां व्हड आसतात. झाडाचें लाकूड जळवाक वापरतात.

Carvia callosa **(Nees) Bremek.**
(Acanthaceae)

Good source for honey. Source of lime pulps for cheap wrapping papers.

कारवी

संस्कृत - करीर

उपयोग -

बाळंतरोगावर याचे बी वापरतात.

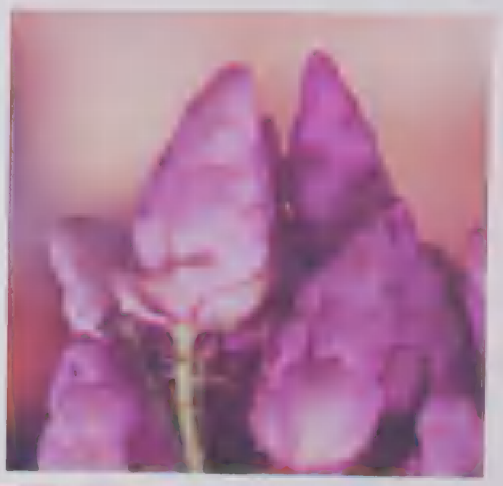

20A

21

कारांदो

कारांद्याच्यो दोन जाती आसतात, एक रानवटी आनी दुसरी घरावी. रानवटी जात ही कडवट आसता. हो कडू कारांदो उदकांत निवळावन ताची भाजी/कापां बी करतात. मोडशेचेर तशेंच गोडेमुताचेर कारांदो हें बरें वखद. गोड कारांदो घराशेजराक जाता. ताचीं ''म्हानां'' व्हडा घोस्तान खातात. कारांद्यान रक्तशुध्दी जाता. मोटोळेक चडकरुन रानवटी कारांदो बांदतात. गोड कारांद्याचें मूळ लेगीत खातात. आदल्या तेंपार गरिबीक लागून फकत उकडिल्ल्या कारांद्याचीं कापां खावन लोक रावताले. कोणाकूय घुंवळ आयल्यार कारांदो तापोवन माथें शेंकतात. जोर कपलाक मारतकीच लेगीत कारांदो तापोवन, तकली शेकोवन घाम काडटात.

कारिंदा

मराठी - कारिंदा

हिंदी - करौंदा

कारिंद्यात गोड आणि कडवा अशा दोन जाती आहेत.

उपयोग -

१) मूळव्याधीवर - कारिंदा भाजून, त्याची साल काढून आतील मगजात दुप्पट खडीसाखर पूड व गाईचे तूप घालून, चांगले मळून, लहानश्या आंब्याएवढी गोळी दररोज गुण येईपर्यंत घेतात.

२) पोट दुखी/ अतिसारावर - कारिंद्याचे चूर्ण तुपात कालवून गोळी करुन देतात.

३) रक्तातिसारावर - कडू कारिंदा भाजून, सोलून बारिक वाटून त्यात जिऱ्याची पूड, पीठीसाखर व गाईचे तूप घालून घेतात.

***Dioscorea bulbifera* L.**
(Dioscoreaceae)

Tubers and bulbils are edible. Tubers dried and powdered and applied to ulcers and also used in piles and dysentery.

21A

22

22A

काळ्यागोंड्याचीं फळां

गोरवांक कुरनाची पिडा जाल्यार ह्या झाडाची साल उकडून उदकांतल्यान पिवंक दितात. तेंचवरी मनशाक पातळ संडास जाल्यार लेगीत ही साल उकडून उदक पियेतात.

23

23A

***Dendrocalamus strictus* (Roxb.) Nees**
(Poaceae)

Stem used for making raflees, furniture, tent-poles and in paper-making. Young shoot edible.

किल्ल

किल्ल म्हळ्यार बांबूचेच एके जातीचो कोंब. ताची भाजी करतात. हो भोवच पुश्टीक मानतात. बांबू उत्पादनाचेर परिणाम जाता आशिल्ल्यान किल्ल मारपाचेर रानखात्यान बंदी घातल्या.

वेळूचा कोंब

संस्कृत - वंश

वेळूचा कोंब जेव्हा जमिनीतून बाहेर निघतो तेव्हा त्याच्या अंगी इतका जोर असतो की तो एखाद्या दगडाखालून निघाला तर त्या दगडाला बाजूला सारतो किंवा त्याला भेदूनदेखील बाहेर पडतो.

कोंबास वासोटे असेही म्हणतात.

वेळूचा कोंब - तिखट, तुरट, रुचिकर व शीतल.

उपयोग -

१. याची भाजी व लोणचे करतात.
२. याचा मुरांबा पौष्टिक व त्वचेच्या सुरकत्या कमी करण्यासाठी वापरतात.
३. अंगातील दाह कमी करण्यासाठी याचा वापर करतात.

24A

24

***Celosia argentea* L.**
(Amaranthaceae)

Seeds used in diarrhoea, eye troubles and mouth sore.

कुड्डूक
हें एक रानभाजयेचें फूल. हीं फुलां एकठांय बांदून तांचे गोंड गौरीक घालतात, आयताराक ओंपतात तशेंच माटोळेक लेगीत लायतात. पंचमी दिसा (चवथीच्या दुसरे दिसा) हाची पालेभाजी करतात. ही भाजी पुश्टीक मानतात. फूल फुलतकीच कुड्डुकेची पालेभाजी करीनात. कुड्डुकेच्या फुलाक कवडेफूल अशेंय म्हणटात. हाका ''कुड्डू'' (पेडणे) अशेंय म्हणटात.

कुरडू
संस्कृत - भूरुंडी
तांबड्या जातीची फुले ज्या कुरडूवर येतात तिला देवकुरडू असेही म्हणतात.
कुरडू - शीत, रुक्ष, अग्निदीपक, त्रिदोषनाशक.

उपयोग- मूतखड्यावर कुरडूच्या बिया एक ग्रॅम बारीक कुटून त्यात एक ग्रॅम खडीसाखर घालून दिवसातून दोन ते तीन वेळा दुधातून घेतात.

कुसडेचीं फळां

हीं फळां आदल्या तेंपार उकडून तांची भाजी करुन खाताले. भुरग्यांक घोशे, दंत, जाल्यार पाळ झरोवन माथ्यार लायतात. तांका कुसरां (पेडणे), हुसडेफळां (कुडचडें) अशेंय म्हणटात.

कुसर

संस्कृत - माधवी, वासंती
हीस कस्तूरमोगरा, मधुमाधवी
असेही म्हणतात.

कुसर - तिखट, कडू, तुरट, पित्त,
दाह, त्रिदोष नाशकारक

उपयोग -

१) हिच्या पानांचा कफविकारावर उपयोग करतात.

२) फुफुसाच्या व श्वास नलिकांच्या सुजेवर वापरतात.

Jasminum malabaricum **Wight**
(Oleaceae)

A large climbing shrub, stem sometimes as thick as man's arm. Flowers white, fragrant. Juice used for the treatment of cataract.

25

26

केवणीचे दोर

केवणीच्या दोरानूच माटोळी बांदपाक जाय अशी परंपरा आसा. केवणीचीं फळां भुरग्यांच्या सात दिसांच्या वखदांत झरोवन घालतात. हीं फळां हळडुवसार सांगेभशेन दिसतात. बाजारी मालाक एकठांय बांदपाखातीर केवणीचे दोर वापरतात.

केवण
संस्कृत -
हिला मुरुडशिंगी असेही म्हणतात.

केवण - मधूर, स्निग्ध, शीतल, कफकर, बलप्रद, रक्तशुध्दिकर, रुचिकारक, कुष्ट, कृमीदोष, पित्त, वातपित्त, ज्वर नाशक.

उपयोग -

१) लहान मुलांच्या पोटात मुरडा वगैरे न होण्यावर बाळघुटीत मुरुडशेंगा उगाळून देतात.
२) मुरडा होतो त्यावर केवणीचे मूळ ताकात उगाळून घेतात.
३) जखम झाल्यावर केवणीचे मूळ उगाळून लावतात.

26A

Helicteres isora **L.**
(Sterculiaceae)

A small tree. A strong fibre is extracted from the bark. Fruits are used in intestinal complaints like colic, dysentry, diarrhoea and to improve appetite. Wood is used for gumpowder and charcoal.

Matoli items are traditionally tied only with this fibre.

Musa paradisiaca **L.**
(Musaceae)

Edible, tasty and highly nutritious fruit. Leaves used for serving food traditionally. Banana, like coconut forms the main produce of Goans.

27

केळ्यां - घड

उपलब्धतेप्रमाण, अर्थीक तांकीप्रमाण आनी माटोळेच्या आकाराप्रमाण माटोळेक केळ्यांघड वा केळ्यांफेणो बांदपाची चाल आसा. घड बांदतात तेन्ना तो बोंडयेसकट आसचो पडटा. केळीचे, केळ्यांचे तशेंच बोंडयेचे जायते उपेग आसात. केळीचे गबे उदकांत पेवपाखातीर, सांगड बी केल्यार कुशींनी बांदपाखातीर, देवळांत वा हेरकडेन सजावटीखातीर वापरतात. केळ्यांची (तन्या) भाजी करतात, भाजतात वा तळटात. पिकिल्लें केळें खावपाखातीर वा हालव्याखातीर वापरतात.केळ्याची साल (तन्नी) वखदी जावन आसा. बोंडीची भाजी करुन खातात वा बोंडीचो भितल्लो गर बेश्टोय वा भाजून खावं येता. केळीचीं पानां जेवपाखातीर वापरतात. गोंयांत मंयडोळेचीं केळीं फामाद आसात. पोटाच्यो, मुत्रपिंडाच्यो पिडा तें पयस करता. बायलांचे मासिक पाळयेवेळावयल्या त्रासांआड केळफुलाचो उपेग करतात. जेवणा उपरांत एक केळें खाल्यार पोटाचीं कितलीशींच दुयेसां पयस जातात.

केळ

संस्कृत - कवली, रंभा, मोचा
ऊरुस्तंभा

गुजराथी - केर

हिन्दी - कदली, केला

सोनकेळ, राजाळू, वेलचीकेळ, वसईकेळ, साखर बोडी, लोखंडी, माणिक्य कदली, मर्व्यकदली, अमृतकदली, चंपाकदली, लोटण, चंपाचीनी, रामकला, वेलची, त्रिकोण, खासडिया, जाड सालीची या मुख्य जाती.

केळ - शीतल स्निग्ध मधूर; पित्त, रक्तविकार नाशक, जड.

केळी - बलकर, तुरट, मधूर, शीत. नेत्ररोग, क्षुधा नाशक

उपयोग -

१) पोटात विष गेल्यास - केळीच्या गाभ्याचा रस काढून पाजतात.

२) काविळीवर - पिकलेले केळे मधात कालवून देतात.

३) पित्तरोगावर - पिकलेले केळे व तूप खायला देतात.

४) उलटी बंद होण्यावर - केळ्याच्या रसात मध घालून प्यायला देतात.

५) लिंबाच्या रसाबरोबर केळी खायला देतात किंवा केळ्यात दही घालून खायला देतात त्यामुळे पोटातील मुरडा व जुलाब बंद होतात.

६) रक्तातिसार, पक्वातिसार, पित्तातिसार - पक्व केळी दुधात कुस्करुन थोडी साखर व वेलचीपूड घालून देतात.

Canavalia gladiata **(Jacq.) DC.** 28A
(Fabaceae)

A large, perennial climber widely cultivated, The pods are strongly curved. The seeds are strongly compressed and have a helium as long as the seed.

कोयतेवाल
हे रानभाजयेचे सांगेचो आकार कोयत्याभशेन आशिल्ल्यान तिका ‘कोयतेवाल‘ म्हणटात. तिका घेवडो (पेडणे), पापडेच्यो सांगो (पेडणे), खरसामली (सत्तरी) ह्या नांवानूय वळखतात. ह्यो सांगो तन्यो आसताना तांची रुचीक भाजी जाता.

कोयतेवाल
मराठी - अबई
संस्कृत - महाशिंबी
कोंकणी - करसंबळ, कोयतेवाल
गुजराथी - परवोलिया
हिन्दी - गोईजीया सेव
यास पठारी असेही म्हणतात. यात पांढरी, तांबडी व काळी असे प्रकार आहेत.

भाजी फार खाल्ली असता घेरी येते.
अवई - जड, शीतल, कफकर, रसकाळी मधूर, बलकर पित्तवायूनाशक

उपयोग -
१) पानथरीवर - कोयतेवालीचें पाळ गोमुत्रात उगाळून देतात.

28

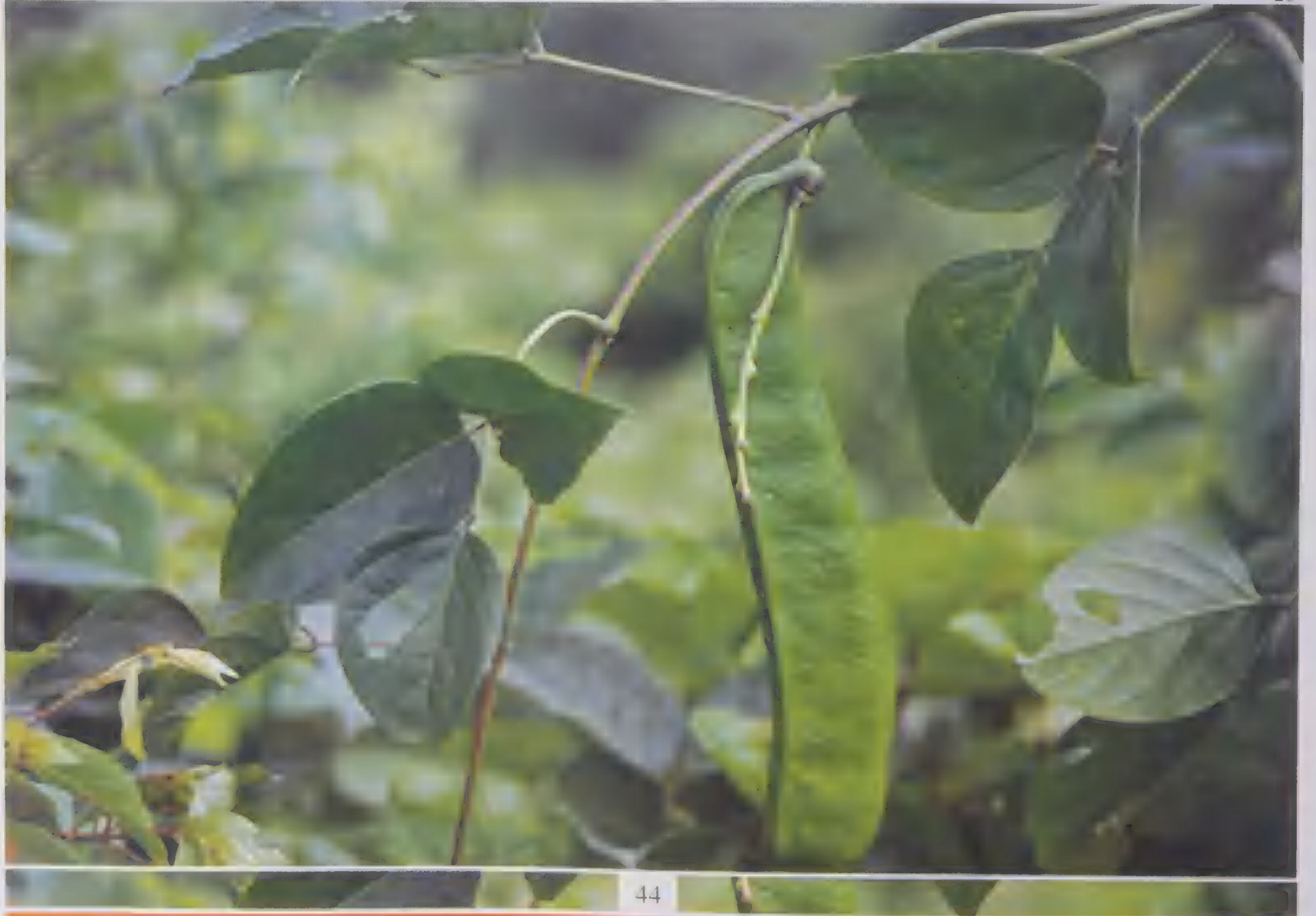

29

Catunaregam spinosa **(Thunb.) Tirveng.**
(Rubiaceae)

Fruits are emetic, poisonous. Unripe fruits are used as fish-poison.

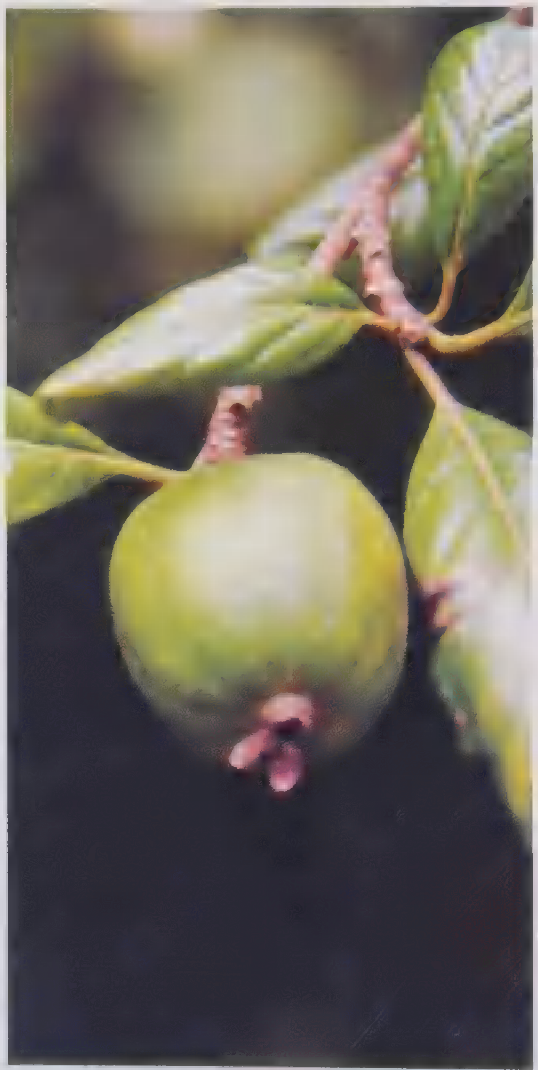

29 A

गेळफळां

काटेरी आनी विखारी अश्या झाडाक जावपी हीं पेरांभशेन दिसपी फळां सोबायेखातीर माटोळेक लायतात. गेळीचो कांटो लागपी मनशाक विखार जावपाची शक्यताय आसता. एप्रिल-मे म्हयन्यांत जेन्ना खेड्यांतल्या व्हाळातलें उदक कमी जाता, तेन्ना गेळफळां फोडून तीं व्हाळांत उडयतात. हाकालागून नुस्तें घुंवळटा वा मरता. हें नुस्ते मागीर खातात. पिडा जाल्यार गेळ्याची साल उकडून उदक पियेवंक दितात. गोरवांक ''हुल्को'' जाल्यार हीं फळां उदकांत धाडावन घालून, तें उदक शिंपडायतात. ह्या फळांक संस्कृतांत ''मदन'' म्हणटात. हीं फळां पिकतकीच तांका ''मेणफळां'' अशेंय म्हणटात.

गेळ

संस्कृत - मदन, मिढोळ

हिंदी - गेळ

याला मेणफळ असेही म्हणतात.

गेळ - तिखट, कडू, मधूर, उष्ण, रुक्ष, वांतिकारक. त्याच्या फळांची भुकणी करुन कोळी लोक पाण्यात टाकतात व मासे पकडण्यासाठी उपयोग करतात. पावसाळ्यात धान्यात ओली गेळफळे घालून ठेवतात, त्यामुळे धान्यास कीड वगैरे लागत नाही.

उपयोग -

१) आगंतुक पोटशुळावर - गेळफळ कांजीत उगाळून त्याचा लेप दिवसातून दहापाचवेळा नाभीवर लावतात.

२) कफवातावर - गेळफळाचे चूर्ण दुधात घालून घेतात म्हणजे वमन होऊन कफवायूची पीडा दूर होते.

३) गालगुंडावर - गेळफळ निंबाच्या रसात उगाळून लावतात.

४) उवा मारण्यास - गेळफळाचा रस डोक्यास लावतात.

५) स्तनरोगावर - गेळफळ थंड पाण्यात उगाळून लेप देतात.

गोकर्णीची सांग

30

30A

Clitoria ternatea L.
(Fabaceae)

Roots are powerful cathartic and diuretic. Flowers yield a blue dye. Leaves used as fodder.

गोकर्णीची सांग

गोकर्णीक ''सुपली'' अशेंय म्हणटात. तिका घेवड्याभशेन (वालपापडीभशेन) सांगो येतात.

गोकर्णी

संस्कृत - गोकर्णी
गुजराथी - गुरणी
हिन्दी - अपराजिता

हिला सुपली, काजळी असेही म्हणतात. यात पांढरी गोकर्णी व काळी गोकर्णी अशा दोन जाती असतात

पांढरी गोकर्णी - तिखट, शीत, कडू, तुरट, विनाशक
काळी गोकर्णी - कडू, स्निग्ध, त्रिदोषनाशक.

उपयोग -

१) कुष्ठावर पांढऱ्या गोकर्णीचे मूळ पाण्यात उगाळून महिनाभर लेप लावतात. हिच्या बिया तुपात तळून त्यांचे चूर्ण गरम पाण्यातून दिले जाते.
२) मस्तकशूल व अर्धशिशी यांवर पांढऱ्या गोकर्णीचे मूळ पाण्यात उगाळून नाकात घालतात. तसेच मूळ कानास बांधतात.
३) कफविकारावर पांढऱ्या गोकर्णीच्या मूळीचा रस शक्तीप्रमाणे दोन तोळे पर्यंत गाईच्या निरशा दुधातून देतात.
४) या व्यतिरिक्त यकृत, प्लीहा, जलोदर व्याधीवर हिचा वापर करतात.

घागऱ्यो

हीं भोवच सोबीत दिसपी रानफळां. त्यो (घागरी) हालयतकीच तांचो घुंगरावरी नाद जाता, देखूनच तांका घागऱ्यो म्हणटात. घुंघरी / घुंगऱ्यो (पेडणे), खुळखुळी (सावर्डे, सांगें), चिनेली (पेडणे) अशींय नांवां आसात.

घुंगरी/दांती

संस्कृत - दंती

यास दांती असेही म्हणतात.

याच्या मुळाना लघुदंती असेही म्हणतात.

सारक, उष्ण, तिखट, कृमिनाशक.

उपयोग -

१) जुलाब होण्यास - दंतीमूळ (ओले) पाण्यात वाटून ते पाण्यात कालवून, गाळून ते पाणी पितात.

२) कफावर - दंतीमूळाचे धुम्रपान करतात.

***Connarus monocarpus* L.** 31
(Connaraceae)

Pulp of the fruit used in eye troubles. Roots yield an oil applied to swellings.

31A

32

घोटीफळां

ह्या झाडाचीं फळां खावंक उपकारनात. पूण फळाची बी फोडून खातात. ताचें पाळ आनी पालो गोरवांक विखाराचेर वखद म्हण दितात. ह्या झाडाच्या ह्या उपेगाक लागून ताका ''रान-जगम'' अशेंय म्हणटात. पूं जाल्ल्या घाव्याचेर (आपसीस) घोटीचो पालो लायल्यार, घायो फुटून वचून बरो जाता.

घोंटी

संस्कृत - गुलघंटीका

यास घोट, घोटबोर, रानबोर, बत्तिशी असेही म्हणतात.

घोंटी - मधूर, तिखट, उष्ण, अग्निदीपक पाचक

उपयोग - याचा कावीळ, रक्तदोष, सूज कफ, वायू, पित्त, व्रण, खाज यावर उपयोग करतात.

Ziziphus xylopyrus **(Retz.) Willd.**
(Rhamnaceae)

Leaves used as fodder. Wood used for agricultural implements, cart wheels etc. Used also for charcoal and fuel. Fruits contain a type of tannin.

32A

33

घोसाळें

पावसाचे शाकभाजयेंतलीच ही एक भाजी. ताच्यो फोडी तव्यार घालून खातात वा सालीची चटणी करुनूय खातात. त्याभायर ताचो स्वतंत्र भाजी वा खतखत्यांतलो एक जिनस म्हण उपेग जाता. घोसाळें पित्तनाशक आसा. ताचो उपेग गोडेमूत, दोळ्यांचे आजार (मोतीबिंदू), मूळव्याध, कामीण ह्यासारक्या दुयेसांचेरुय जाता.

घोंसाळी

संस्कृत - घोषका

यात माठ व सातपुती अशा दोन जाती आहेत. घोसाळी ही शिराळ्याची जात आहे. यास ''पारोसे'' असेही म्हणतात.

घोसाळी - शीतल मधूर, वातल, अग्निदीपक, कफकर, पित्तल, दमा, खोकला ज्वर, कृमीनाशक

उपयोग -

१) सुजेवर - घोसाळीच्या पानाचा रस गोमुत्रात घालून उष्ण करुन लावतात.

२) घोसाळे भाजून त्याचा एक चमचाभर रस काढून लहान मुलांच्या छातीत दुखत असल्यास देतात.

Luffa acutangula **(L.) Roxb.**
(Cucurbitaceae)

Tender fruits used as vegetable. Ripe seeds are emetic and purgative. Oil-cake is rich in nitrogen and phosphorus and is used as manure.

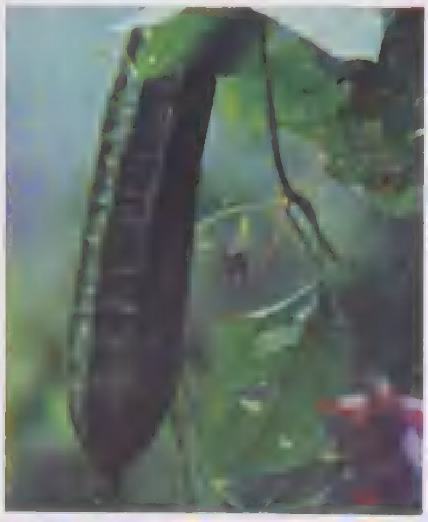

33A

34

चाफ्याचीं फळां

सुंदर वासाच्या (सोनचाफो) फुलांचें हें झाड व्हड आनी उंच आसता. ताचीं गोंडांनी जावपी हीं फळां माटोळेची सोबाय वाडयतात.

सोनचाफा

संस्कृत - सुवर्णचंपक, हेमपुष्प

गुजराथी - पीलो चांपो

सोनचाफा - कडू, तिखट, शीतल, तुरट, मधूर

उपयोग -

विषमज्वरावर - सोनचाफ्याच्या मुळांचा काढा देतात.

34A

Michelia champaca **L.**
(Magnoliaceae)

Flowers are fragrant and are source of champa oil. Woods used in making furniture. Barks contain tannin.

35

चिकू

रूचीक, पुश्टीक अशें खावपाचें हें फळ मुळावें गोंयचें नासलें तरी हालीं तेंपार गोंयच्या कुळागरांनी वेवसायीक नदरेन लेगीत पिकयतात.

चिकू

चिकू हे परदेशी फळ आहे.

चिकू - गोड, पुष्टिकारक, थंड, पित्तनाशक

उपयोग -

१) कडकीवर - चिकूची फळे खडीसाखरेबरोबर देतात.

२) चिकू खाल्ल्यामुळे उत्साह वाढतो. त्यात शर्करेचे प्रमाण पुष्कळ असल्याने ती रक्तात मिसळून माणसाला ताजेतवाने बनवते. आतड्याची शक्ती वाढते.

३) चिकूची साल - शक्तीवर्धक व तापनाशक असते.

४) पित्तप्रकोप शांत करण्यास - चिकू रात्रभर लोण्यात भिजवून सकाळी खातात.

५) लघवीची जळजळ कमी करण्यासाठी - चिकू साखरेबरोबर खायला देतात.

६) जुलाब होत असल्यास - चिकूच्या सालीचा काढा देतात.

Manilkara zapota **(L.) Van Royen**
(Sapotaceae)

This plant is originally from West Indies and is now cultivated throughout India for its fruits. The fruit is brown coloured with one to three shiny black hard seeds. The leaves are glossy. The raw fruits, leaves and stem exude milky white latex which is used to manufacture chewing gum in Brazil.

35A

36

चिड्डो

पावसाच्या दिसांनी सगलेकडेन खूब प्रमाणांत जावपी चिड्डो ताच्या आकर्शक रंगाक लागून दोळ्यांत भरता. चिड्डो माटोळेक लायतात तशेंच गौरीक/पार्वतीक घालतात. ताका चिड्डी, तिड्डो अशेंय म्हणतात.

तेरडा

संस्कृत - तेरणा

तेरडा - कडू, स्वादु, शीतल

उपयोग - याचा उपयोग वांती व जखमेवर करतात.

Impatiens balsamina **L.**
(Balsaminaceae)

Leaves and seeds are edible. Leaves and flowers are used as substitutes for henna. Flowers mucilagenous and cooling, used to improve circulation.

36A

चिबूड

रूचीन सुवादीक, गोड अशें हें वालीक जावपी फळ. गर पुरायरीतीन पिकतकीच तांबश्या-धव्या-हळडुवसार रंगाचो जाता. खातकीच पोटांत थंडाय पातळटा. ताच्या पोटांतच बियो आसतात. ७/९ दीस गणपती आसतकीच माटोळेक बांदिल्लें तन्नें चिबूड पिकून सकयल पडटा. तें खावपाक मजा येता. दोंगराचेर मळ्यांनी हें पावसाळी पीक घेतात.

चिभूड

संस्कृत - चिर्मुटिका

गुजराथी - चीभडो

एक प्रकारची काकडीची जात

चिभूड - शीतल, ग्राहक, मधूर, मलस्तंभक, पित्त, दाह, वायू, शोष नाशक

उपयोग -

१) मुतखड्यावर - चिभूडाचे मूळ शिळ्या पाण्यात उगाळून प्रात:काळी एकवेळ याप्रमाणे सात दिवस देतात.

37A

Cucumis melo L.
(Cucurbitaceae)

Creeping stems are branched, obtusely angular with stiff (sometimes hooked) hairs on the ridges. Different varities differing in size, shape of the fruit, thickness etc. are found. An edible sweet table - fruit.

37

38

Dioscorea alata **L. var. globosa Prain**
(Dioscoreaceae)

Widely cultivated for edible tubers. Used in piles and leprosy.

चिरको

हें कारांद्याभशेनच वालीक जावपी फळ. ताचो भाजयेंत वा खतखत्यांत उपेग करतात. तें भाजून वा उकडून खातात. चिरक्याची वाल हेर झाडाच्या आदारान वयर चडटा.

39

जगमां

ही खावपाचीं रानटी फळां. मराठींत तांचो उल्लेख 'रानमेवा' असो जाता. ताच्या व्हड झाडाचो उपेग मदेर करपाक लेगीत जाता. ताच्या खोडाक जे कांटे आसतात ते येशु ख्रिस्ताच्या माथ्यावयल्या मुकुटाचेर आशिल्ल्या कांट्यावरी दिसतात. तांकां चाप्रां (पेडणे) अशेंय म्हणटात.

Flacourtia jangomas **(Lour.) Raeusch.**
(Flacourtiaceae)

Fruits used for marmalades, jam etc. Contain tannin. Seeds contain fixed oil. Leaves and young shoots are stringent and stomachic.

39A

40

जायफळ

मसाल्यांतलें अत्यंत उपेगी अशें हें फळ ल्हानशा झाडाक जाता. हीं झाडां चडकरुन कुळागरांत जातात. दाडी-दात दुखता आसत जाल्यार जायफळ झरोवन वखद म्हण लायतात. रक्तवातासारक्या दुयेंसाक जायफळाचें तेल लायतात. पोटांत त्रास जाल्यार वा दूख पडल्यार तशेंच जिरवणेचें वखद म्हण जायफळ उदकांत वा दुदांत झरोवन दितात. दुदांत जायफळ घालतकीच ताका एक आगळीच रुच येता. जायफळाची बी तशेंच तिची भायली साल ''रामपत्री'' म्हण मसाल्यात वापर करतात. जायफळाची नर, मादी आनी उभयलिंगी अशीं तीन तरांचीं झाडां जातात. नरझाडापसून फळां मेळनात. तांचो उपेग फकत परागीकरणाखातीर जाता.

जायफळ

संस्कृत - जातीफल, मालतीफल, मदशौण्डक

हिंदी - जायफल

जायफळ - तुरट, तिखट, दीपक, कडू, उष्ण, कंठरोग, कफ, वायू नाशक

उपयोग :

डोकेदुखीवर - जायफळ उगाळून लावतात.

झोप लागत नसल्यास - जायफळ तुपात उगाळून कपाळावर लावतात.

उचकीवर व वांतीवर - जायफळ तांदळाच्या धुवणात उगाळून देतात.

तारुण्यपीटिकेवर - जायफळ दुधात उगाळून देतात.

पोट फुगते व परसाकडे होत नाही त्यास - लिंबूच्या रसात जायफळ उगाळून देतात.

अतिसारावर - सुंठ व तूप घालून शिजवून देतात त्यामुळे अतिसार कमी होतो.

Myristica fragrans **Houtt.**
(Myristicaceae)

Nutineg is used for culinary and medicinal purpose. The fruit is pendulous, oval to round, yellowish to orange, coloured and fleshy. The seed forms the nutmeg. The seed is enclosed in a crimson net like covering called aril which forms the mace (Patri). The aril and the seed are used as flavouring agent. The husk of the young fruit is used for pickling. Nutmeg acts as stimulant and carminative.

40A

41A

Vigna vexillata (L.) A. Rich.
(Fabaceae)

Tubers are edible.

जिरमुलो

जिरमुल्याच्यो सांगो माटोळेक बांदतात. जिरमुलो हें एक मूळ. जिरमुल्याचे ल्हानशे वालीक वालासारख्यो पूण आंगान बारीक अश्यो सांगो जातात. त्यो खावंक रुचीक लागतात. जिरमुल्याचीं मुळां (मुंडल्योय) खातात. 'धांत' ह्या दुयेंसाचेर तें बरें वखद. तशेंच जोर आयल्यार तें झरोवन दितात. हें पाळ जिरवणेकूय बरें. जिरमुल्याक भिरमाळो, भिरमुलो अशींय नांवां आसात. ताका दूधशिरी अशेंय ताचे गोडसाणेक लागून म्हणटात.

41

42

टिपलूस

हाका कुयांचें फळ अशेंय म्हणटात. व्हड झाडाक जावपी हें फळ सोबेखातीर मातोळेक बांदतात. लाकडाचो उपेग मदेराखातीर जाता.

Sterculia foetida **L.**
(Sterculiaceae)

Beans are eaten after roasting; but if taken in excess cause nausea and diarrhoea. Fatty oil from seed is used in culinary purpose and in soap-making.

42A

डाळिंब

डाळिंबाक सुकें हवामान मानवता. तेखातीर तें गोंयात वेपारी तत्वाचेर जावपाक शकना. हें एक रुचीक आनी वखदी फळ. अत्यंत दुयेंत मनशाक लेगीत (जाच्या पोटांत अन्न लेगीत धरना ताका लेगीत) डाळिंबाच्यो बियो खावपाक दितात. डाळिंबाची साल ताकांत झरोवन दिल्यार निर्मळी आनी हागवण थारता. पोटाच्यो पिडा, मूतखडो, दाताच्यो तशेंच हिरड्यांच्यो पिडा, दंत, हांचेरय वखद म्हण डाळिंब वापरतात.

Punica granatum L.
(Punicaceae)

This fruit is not grown in Goa as a commercial fruit. It is very common in the markets as it is supplied from neighbouring states of Karnataka & Maharashtra. Fruits are nutritive while seeds are medicinal.

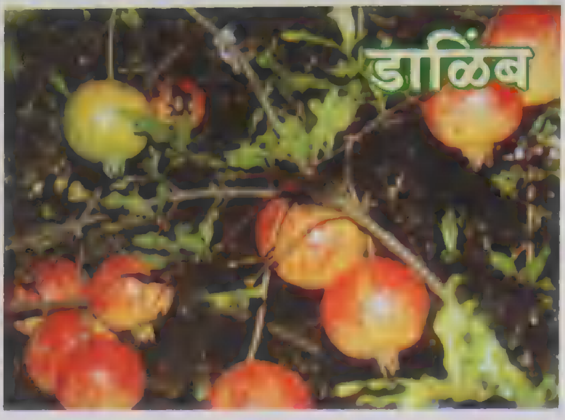

43

43A

डाळिंब

संस्कृत - दाडिम, लोहितपुष्प
हिंदी - अनार
गुजराथी - दाडिम

यात मधूर, आम्ल व मधुर-आम्ल असे तीन प्रकार आहेत.

डाळिंब- तुरट, आंबट, मधूर, तृप्तीकारक, दीपक, उष्ण रुचीकर, अग्नीदीपक, कफ खोकला, मुखरोग, कंठरोग, पित्तनाशक.

उपयोग -
मुलांच्या अतिसारावर - डाळिंबाची साल उगाळून देतात.
मुलांच्या खोकल्यावर - डाळिंबाची साल खावयास देतात किंवा डाळिंबाच्या रसाचे चाटण देतात.
जंतावर - डाळिंबाच्या झाडाची व मुळाची साल यांचा काढा करुन देतात.
डोळ्यांची उष्णता शमन होण्यास - डाळिंबाचे दाणे डोळ्यांत पिळतात.
काविळीवर - याच्या रसात खडीसाखर घालून तो सकाळ संध्याकाळ देतात.
पित्तरोगावर - पिकलेल्या डाळिंबाचा रस काढून त्यात खडीसाखर घालून देतात.
डाळिंब ज्वरहर, तृष्णानाशक म्हणून ज्वरात देतात.
घसा बसला असल्यास पिकले डाळिंब खायला देतात.

43B

43C

44

Areca catechu L.
(Arecaceae)

Wild variety of Arecanut. Leaves used for thatching and for making mats, fans, baskets etc. Nuts edible.

तट्टमाडयेची सुपारी

सुपारीचेच जातीची ही रानवटी सुपारी. माडयेपरस उंच आनी आंगान जाड अशा ह्या झाडाक ही सुपारी शिफ्ट्यानूच जाता. ही सुपारी शिजोवन/उकडून खातात. चड प्रमाणांत खाल्यार तिची नशा चडटा. गांवांत लोक घराखातीर ह्या झाडाच्यो कांबी काडटात.

44A

45

तवशें

पावसाळ्यांतली एक भाजी म्हण गोंयांत ह्या फळाचो उपेग करतात. हें खावपाचेंय एक बरें फळ. जून आसत जाल्यार तवशें वर्सभर लेगीत तिगता. सालाद, खतखतें, रोस अशा साबार जिनसांनी ताचो उपेग करतात. तवसळी हो जिन्नस गोंयांत खूब फामाद आसा. निपरी, पिपरी, तवशें अशीं विंगडविंगड नावां ह्या फळाक ताच्या आकाराप्रमाण आनी पिरायेप्रमाण दितात. माटोळेक चडकरून जून तवशेंच लायतात. गोंयांत तवशीं, दोडगीं, पडवळ, कारातीं, चिबडां हीं दोंगराचे पालसाणीचेर पयलीं शिंपून काडून आनी उपरांत पावसाच्या उदकान पिकोवपाची खूब आदली परंपरा आसा. बाजारांत पावसाउपरांत येवपी तवशीं हीं हेर राज्यांतलीं आसतात. पोटांतल्यो जायत्यो पिडा तवशें खातकीच ना जातात. मूतखड्याच्या विकारांत तवश्याच्यो बियो साल काडून वापरतात.

45A

Cucumis sativus L.
(Cucurbitaceae)

The Cucumber (Kakri, Khira) is cultivated widely throughout India. The seeds have a number of Ayurvedic properties. Culticated commercially as a rainy crop on the mountain-slopes in Goa.

काकडी

संस्कृत - कर्कट

यात खिरा, काकडी, वाळूक, तवशे या जाती आहेत. यात साधी, सातपानी, टर काकडी, तवसे नारिंगी याही जाती आहेत.

काकडी - मधूर शीत, रुचिकर, सालीच्या ठायी तिखट, कडू, पाकळ, अग्निदीपक.

उपयोग -

मद्याच्या उतारावर - यासाठी काकडी खायला देतात.

उन्हाळ्यावर - काकडी चिरून तीत खडीसाखरेची पूड व लिंबाचा रस घालून खातात.

उष्णतेच्या दाहावर - काकडीचे लहान लहान तुकडे करून त्यावर साखर घालून खायला देतात.

मूळाघातावर - काकडीचे बी, जिरे व साखर वाटून त्यात पाणी घालून प्यायला देतात.

46

ताम्हण

न्हंयचे देगेक आसपी झाडाक हीं फळां जातात. तें एक मदेराचें झाड आसा. आदल्या तेंपार भुरगीं हांचो भोंवरो करून खेळटालीं.

तामण

याला जरूल, तामन, अर्जुना, अशीही नांवे आहेत.

उपयोग -

१. याच्या लाकडाचा विविध कामासाठी उपयोग केला जातो.
२. जून पानांत व पिकलेल्या फळात ६ ते ७ युनिट इन्सुलिन असते म्हणून त्याचा मधुमेह रोगात वापर करतात.

***Lagerstroemia speciosa* (L.) Pers.**
(Lythraceae)

Wood is used as timber. Leaves purgative, diuretic. Decoction of dried fruits and leaves used in diabetes.

47

47A

तिळीं
चडकरून शेताधडेर वा शेतांत जावपी ही चिड्ड्याभशेन आशिल्ली वनस्पती. ताका देवचिड्डो अशेंय म्हणटात. ताच्यो बियो लाडवांक वा नेवऱ्यांक वापरतात. तिळींचीं फुलां चडकरून गौरीक ओंपतात. तिळांचे तेलय काडटात. आदल्या तेंपार वेवसायीक तत्वाचेर तिळीची लागवड करताले. श्राद्ध, तर्पण आदीं धार्मिक विधींनी तिळीं भोवच गरजेची.

Sesamum indicum **L.**
(Pedaliaceae)

It has been cultivated in India from a very remote period and is grown in many of the tropical regions of the world. The seed is known in commerce as gingelly or sesame and is exported largely from India.

तीळ
संस्कृत-तिल, होमधान्य, पवित्र, पितृतर्पण, स्नेहफल, तैलफल.
हिन्दी - तिल
गुजराथी - तल

तील - बलकर स्निग्ध, आग्निदीपक, पित्तल उष्ण, केसाना हितावह, व्रण पथ्यकारक, तुरट, मधूर, कडू, पाककाळी तिखट, दातांना हितकारक; व्रण वायूनाशक, यात रानतीळ सुद्धा औषधी आहे. याचा उपयोग प्रमेहावर केला जातो.

उपयोग -
१) मूत्र बंद होणे व दाहावर तिळांच्या पेंडीची राख गाईच्या दुधात कालवून त्यात थोडासा मध घालून देतात.
२) तारूण्यपिटिकेवर गोमुत्रात जुन्या तिळांची पेंड कालवून लेप करतात.
३) रक्तमूळव्याधीवर तीळ वाटून लोण्यात कालवून देतात.
४) तिळाचे तेल कफवात विकारात बाह्योपचारासाठी वापरतात.
५) जखम-व्रणावर - तिळाच्या तेलाची घडी घालतात.
६) दात बळकटीसाठी रोज तीळ चावून खातात.

48A

Pavetta tomentosa **Roxb. ex. J. E. Sm.**
(Rubiaceae)

Fruits eaten raw or pickled in some parts of the country. Roots tonic, purgative and diuretic, used for urinary diesceases, jaunadice.

तुट्टूट्टां

ल्हानश्या झाडाक जावपी हीं रानफळां तेंफळांभशेन दिसतात. तांचो देंठ चड घट आसना. हात लायतकीच हीं फळां सहजायेन तुट्टात, देखून घडये तांकां "तुट्टूट्टां" हें नांव पडलां जावंये. तकलेक 'किट्ट' बी जाल्यार ह्या फळांचो उपेग जाता.

48

49

तेफळां

ह्या फळांक त्रि-फळां म्हणुनूय वळखतात. गोंयचे कडयेंत (हुमणांत) बांगडे, पेडवे, ताल्ले ह्या नुस्त्याची हिंवसाण वचून सुवाद येवपाखातीर तेफळां वापरतात. एकाद्याचें पोट फुगत (पोट वाफार जावप वा दाब जावप) जाल्यार अशा मनशाक तेफळां धाडावन उदकांत घालून तें उदक पिवपाक दितात. पोटकण्याच्या दुयेंसाचेर लेगीत तेंफळां भोवच उपकारी. गोरवांक "कुरोन" वा "कुरीक" हें दुयेंस जाल्यार तेफळांचें उदक पिवपाक दितात. "पाय" आयिल्ल्या आनी अजीर्ण जाल्ल्या मनशाक लेगीत तेफळांचें उदक गुणकारी. तेफळीचो पालो गोरवांक खावड म्हण वापरतात. तेफळीच्या कांट्यापसून जुगाराच्यो घुलो तयार करतात. तेफळीचो कांटो झरोवन चवनांचेर वखद म्हण लायतात. तेफळिणीचें लाकूड मदेराक उपकरता.

तेफळी (तिरफळ)
संस्कृत - तुंबरू, तेजश्विनी, तेजोवती
गुजराथी - तुवरुफल

यास चिरफळ, तिसळी असेही म्हणटात.

तिरफळ - कडू, तिखट, तीक्ष्ण, उष्ण, अग्निदीपक; मुखरोग, कफ, कृमि नाशक.

उपयोग -
१) अपचन व अतिसार यावर याचे चूर्ण देतात.
२) अजीर्णावर - तिरफळाची पूड करून गुळात कालवून गुंजेएवढ्या गोळ्या करून ही गोळी तुपाशी देतात.

***Zanthoxylum rhetsa* (Roxb.) DC.**
(Rutaceae)

Dry seeds are used as flavouring agents in curries. It is grown mainly in coastal India.

49A

50

Citrus maxima **Merr.** **(= *c. grandis* Osbeck)**
(Rutaceae)

The tree is medium sized, spreading round topped and almost thornless. Leaves are large broadly winged petiole. Fruits are large sized, Pear shaped with thick spongy rind. Fruit is sweet and moderately juicy. Two types are available viz. white or pink flushed. It is eaten fresh and contains vit. A, B and C.

50A

तोरींग

मोसंबीचेच जातींचें हें फळ, पुरायरीतीन पिकतकीच ताचे आंबट-गोड-तुरट चवीखातीर रुचीन खातात. गोंयांत हें झाड चडकरून कुळागरांनी जाता.

तोरींग (पपनस)
संस्कृत - चकुत्रा

पपनस - रूचिकर, आंबट, मधूर

उपयोग -

१) अरूचीवर - पपनस सोलून त्यातील फांकी काढून त्यात पिठीसाखर व सैंधवाची पूड घालून सेवन करायला देतात. यामुळे अरूचा व तृष्णा शमन होते.

२) मस्तक चढते त्यास - पपनसाच्या बाहेरील तेल (दर्पट) असते ते काढून मस्तकावर चोळतात.

द्राक्षां

अत्यंत पुश्टीक अशें हें फळ. ताच्यो दोन जाती आसात (पांचवी आनी काळी). चडकरून काळ्या द्राक्षांचो घोस माटोळेक बांदतात.

द्राक्षे

संस्कृत - द्राक्षा, गोस्तनी, मूलिका, चारुफला असेही म्हणतात.
गुजराथी - दराख

पक्व द्राक्षे - स्वराला हितकारक, मधूर, तृप्तीकारक, अतिरूचकर, तुरट आंबट, पित्त, श्वास, सूज, ज्वर, दाह, वात, कावीळ याचा नाश करते.

उपयोग -

१) क्षयात दाह कमी करण्यासाठी द्राक्षे देतात.
२) तृषारोगावर - काळी द्राक्षे व ज्येष्ठमध यांचा काढा देतात.
३) पित्तविकारावर - काळी द्राक्षे रात्री भिजत घालून दुसरे दिवशी प्रात:काळी त्याच पाण्यात कोळून चोथा टाकून रस प्यावा. त्या रसात जिऱ्याची पूड आणि साखर घालून देतात.
४) रक्त पित्तावर - द्राक्षे मधाशी खातात.
५) जीर्ण मलावरोधावर - रोज थोडी द्राक्षे खातात.
६) वेदना होऊन थेंब थेंब मूत्र गळणे - द्राक्षाचा काढा देतात.
७) खोकल्यावर - द्राक्ष व साखर एकत्र करून तोंडात ठेवल्याने व त्याचा रस चघळतात.
८) अर्धशिशी - द्राक्षे व धने थंड पाण्यात भिजत घालून पाणी पितात.

51

Vitis vinifera L.
(Vitaceae)

Fruits are edible. Tasty, Sweet & Sour. Used for making wine.

Cucurbita moschata **(Duch. ex Lam.) Duch. ex Poir.** 52A
(Cucurbitaceae)

Is largely cultivated in India & in most tropical and subtropical countries. The fruit is of various shapes. Ovoid, clavate or subglobose and depressed at the apex and base & more or less ribbed, dark - green when young.

52

दुदी

दुदयाच्या फळाचीच न्हय तर पानांची, देंठाची आनी फुलांची लेगीत भाजी करून खातात. खेरीज फुलां तळून खाल्यार रूचीक लागतात. गोंयच्या खतखत्यांतलो दुदी हो महत्त्वाचो घटक. दुद्याच्या सालीची चटणी करतात. ताच्यो बियो सोलून गर खावं येता. हाचीच वर्सभोगी नांवाची वर्सूयभर तिगपी जात मेळटा. हें फळ अपचन, कीटकदंश, दंत, अल्सर ह्या दुयेंसाचेर वखद जावन आसा.

भोपळा

संस्कृत - महामधूफला

गुजराथी - साखर कोळू

भोपळा - मधूर, कफकारक, दाह, रक्तविकार व तृष्णानाशक, पित्तनाशक

उपयोग -

१) पौष्टिकतेवर - भोपळ्याच्या बिया सोलून, तुपात परतवून साखरेच्या पाकात घालून त्यांचे लाडू करून पौष्टिकतेसाठी खायला देतात.

२) विंचवाच्या दंशावर - भोपळ्याचा देठ उगाळून लावतात.

३) आम्लपित्तावर - भोपळ्याच्या रसात साखर घालून प्यायला देतात.

नवें

नव्या पिकाची कापणी/लुंवणी जावंचे आदीं ताची पुजा करपाची रीत म्हळ्यार ''नवें''. शेतांत वचून विधीवत ही पुजा जाता. आनी येतना मूठभर धान्याची देंठासयत ''मुठय'' हाडून ती पडवेर वा दारार बी बांदपाची चाल आसा. चवथेक हीच मुठय (नव्यानूच आयिल्ल्या कणसांची) माटोळेक बांदतात. सैमान आपल्याक दिल्ल्या धान्याची मनीस कृतज्ञतायेन पुजा करता. आपूण खावंचेआदीं तें देवाक ओंपता. सैमपुजेचीच ही एक रीत.

53A

Oryza sativa L.
(Poaceae)

The Cultivated rice-plant is the staple food of millions of the inhabitants of India. It forms the major crop of Goa; hence the new crop during this season is offered to God.

53B

53

भात

संस्कृत - शालि
गुजराथी - शालिओ, शाल्य, चोखा
हिन्दी - चादर, चावल
साळ - (भात) - स्निग्ध, मधूर, अग्निदीपक, बलकर, कांतिकर, त्रिदोषनाशक, हलका पित्तशामक.

उपयोग -

१) पावसाळ्यात पायास चिखल्या होतात तेव्हा - भाताचा पेंडा जाळून पायाना धुरकट रंग येईपर्यंत धुरी देतात.
२) तृष्णारोगावर - तांदूळाच्या धुवणात मध घालून देतात.
३) दाह कमी होण्यावर - तांदळाच्या लाह्या व खडीसाखर घालून काढा बनवून वारंवार प्राशन करायला देतात.
४) लघवीस साफ होण्यास - तांदळाच्या पेजेमध्ये साखर घालून प्याल्याने लघवीला साफ होते.
५) भाजलेल्या व्रणावर - भाताची फोलकटे जाळून, त्याची राख तुपात फेसून भाजलेल्या व्रणावर लावतात.

Tabernaemontana alternifolia **(Roxb.) Nicols. & Suresh** 54
(Apocynaceae)

Roots chewed for relief from tooth-ache. Red pulp surrounding the seed used as dye.

नागुलकुडो

नागुलकुड्याचीं हीं अत्यंत विखारी पूण वखदी अशीं फळां सोबितकायेखातीर माटोळेक बांदतात. दांतदुखी, पायदुखी, कृमी अशा जायत्या दुखण्यांचेर खर वखद. वस्रोद्योग, सौंदर्य-प्रसाधनां हातूंत लाकूड / साल हांचो उपेग करतात.

नाग-कुडा

उपयोग -

१. सर्पिणीवर - तांदळाच्या धुवणात हिचे मूळ किंवा लाकूड उगाळून त्याचा लेप लावतात.
२. सर्पदंश व विंचूदंशावर हिचा वापर करतात.

54A

55

नाण्याचीं फळां

हें व्हड झाड मदेराक भोवच उपेगी. तें चडकाळ तिगता. उदकांत लेगीत तें कुसना. लाकूड ल्हव आशिल्ल्यान तें व्हड्याक बी वापरतात.

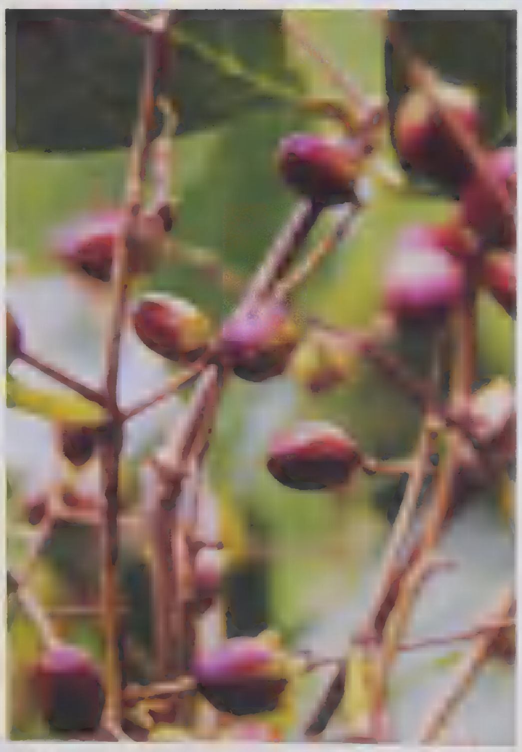

55A

Lagerstroemia microcarpa **Wight**
(Lythraceae)

A large tree attaining 50-70 ft. hight. The wood is valued for its timber, which is tough, elastic and durable. The leaves are used to feed tasar silkworms.

56

नारींग

तोरंगां वा संत्रां हांचेच जातीचें हें खावपाचें फळ, आकारान तांचेपरस ल्हान, चवीन आंबट-गोड-तुरट अशें आसता. कुळागरांनी हाचें झाड बरें वाडटा.

नारींग

संस्कृत - नागरंग

नारिंग - आंबट, बलप्रद, रुचिकर, सारक उष्ण, कृमी, वायू व शूलनाशक

उपयोग :

कृमीवर व हिंवतापावर नारिंगीच्या सालीचे औषध करून देतात.

***Citrus* sp.**
(Rutaceae)

It is a variety of lime used in making pickles and sharbats. Also an edible fruit. Grown in local gardens.

56A

57

नाल्ल

माटोळेक 'नाल्ल' हें अत्यंत गरजेचें फळ. सुरवेक नाल्ल बांदुनूच उपरांत हेर फळफळावळ माटोळेक बांदतात. माटोळेक फकत असोलयो नाल्ल बांदपाची चाल आसा. चडकरून 'शेळावणो' नाल्ल माटोळेक बांदतात. 'शेळावणो' म्हळ्यार शेलीसकट सकयल देंवयल्लो नाल्ल. 'शेळावणो' हें उतर 'सिलोन' ह्या श्रीलंकेंतल्या शाराच्या नांवावेल्यान आयलां. पुर्तुगेज भाशेंत 'सिलोनाक' 'सैलांव' म्हणटात. ताचेवेल्यान गोंयांत 'शेळावणो' हें उतर घडलां. सिलोनांतल्यान गोंयांत आयिल्ले 'हे' नाल्लाचे जातीवेल्यान ते तरेच्या नाल्लाकूच गोंयांत 'शेळावणो नाल्ल' अशें म्हणटात.

नारळ

संस्कृत - नारिकेल, दृढफलम

हिन्दी - नारियल

गुजराथी - नारियल

याला त्र्यंबक, श्रीफळ असेही म्हणटात.

नारळ - स्निग्ध, शीत, बलकारक, मधुर, रसवर्धक, तृष्णा, पित्त, रक्तदोष - दाह नाशक.

उपयोग -

१) उचकी व उलटीवर - नारळाच्या शेंडीची राख्र मधातून देतात.

२) खरूज गजकर्णावर - नारळाच्या करवंटीचे तेल पाडून ते लावतात.

३) नारळाचे पाणी भूक वाढवते. तसेच लघवी साफ करते.

४) कृमी झाल्यास - नारळाचे पाणी थोडे दिवस सेवन करतात.

५) अंगाच्या दाहावर - ओले खोबरे खायला देतात.

***Cocos nucifera* L.**
(Arecaceae)

Planted throught the state. It grows & yields better near the sea-coast than the inland. All the parts of the tree & fruit are used. It forms the source of income for many families.

57A

58

नाल्लपेंडी

नाल्लाची पेंडी माटोळेक सोबाय, गिरेस्तकाय आनी पवित्रताय हाडटा. नाल्ल म्हळ्यार कल्परुखाचें फळ. मनांत कल्पना करीत ती गजाल ह्या रुखाकडल्यान मेळटा देखून ताका कल्पवृक्ष म्हणटात. ताच्या अक्षरक्ष: दरेका भागाचो उपेग जाता.

58A

***Cocos nucifera* L.**
(Arecaceae)

Bunch of coconuts is tied to *Matoli* traditionally.

नाल्ल (किनारी)

भिल्लमाडाभशेन माडाचेच जातीचें हें झाड चडकरून दर्यादिगेर-दर्याक लागीं अशें जाता. ताका जावपी हीं फळां माटोळेक सोबाय वाडोवंक लायतात.

नाल्ल (किनारी)

मराठी - दर्याई नारळ

हिन्दी - दरियाई नारियल

गुजराथी - झेरी नारीयल

उपयोग -

१) गोसावी लोक याच्या कवचाचे कमंडलू करतात.

२) हे द्रव्य फार कठीण असल्याने ते गुलाबपाण्यात घासून देतात.

३) हा नारळ उष्ण असून शरीराची उष्णता वाढवतो.

४) हा विषनाशक आहे.

५) विंचू-कीटक यांच्या दंशावर पाण्यात उगाळून लेप करतात. त्याने दाह, वेदना व सूज यांचा नाश होतो.

Hyphaene dichotoma (White) **Furtado** 59
(Arecaceae)

Pericarp and unripe kernals edible. Young apical bud is eaten. Trunk contains sago. It is an endangered species.

60

60A

नाल्लबोंडे

पेराभशेन पूण आकारान ल्हान आशिल्लीं ही फळां माटोळेक बांदतकीच सुंदर दिसतात.

Tacca leontopetaloides **(L.) O. Ktze.**
(Taccaceae)

Tubers are a source of starch and are medicinal.

61

नीरपणस

पणसाचीच कुळागरांतली एक जात. हिका उदक (नीर) चड आनी सेगीत लागता. देखून नीरपणस म्हणटात. हाचेभितर पणसाभशेन गरे वा पात आसना तर पांचव्या कोराचे कांट्यांचे सालीभितर गर आसता. भायली साल तासून भितरल्या गराचो भाजयेखातीर वा तळून कापां करपाखातीर उपेग जाता. ताचे पापड लेगीत रूचीक लागतात.

Artocarpus incisus L. f.
(Moraceae)

A middle sized tree with leaves 1-2ft. long. The fruits are rich in starch. It is baked, fried in oil or curried.

61A

62

Trichosanthes anguina L.
(Cucurbitaceae)

The fruit of this gourd often attains 3 ft. length & thickness of 3 inches. It is cultivated as a rainy season crop. The fruits are eaten when green and act as purgative when used ripe. The seeds are also known to have cooling effect.

पडवळ

ही पावसांतली एक भाजी. चडकरून दोंगराचेर पिकयल्ल्या मळ्यांत तवशीं/दोडगीं हांचे वांगडा वालीक जाता. भारताच्या दक्षिणेकडल्या राज्यांनी ही भाजी लोकांक भोवच आवडटा. पडवळीची भाजी कुडीक थंडसाण दिता. छातयेंतली धडधड, दूख ह्या दुयेंसांचेर पडवळाचो रस भोवच गुणकारी देखून ताका काळजाचें टॉनीक अशें मानतात.

62A

पडवळ

संस्कृत - पटोलिका, तिक्तोत्तम

पडवळ - बलकर, दीपन, रुचिकर, पुष्टीकर; वात, पित्त, ज्वर, त्रिदोषनाशक.

उपयोग -

१) ताप आलेल्या माणसास - गोडे पडवळ त्रिदोषनाशक असून ताप आलेल्या माणसाला त्याची भाजी करून देतात.

२) पडवळाची भाजी पित्तशामक आहे.

३) डांग्या खोकल्यावर - गोडे पडवळ फोफाट्यात भाजून त्याचा रस काढतात व त्यात साखर घालून वारंवार देतात.

पडोळेची सांग

व्हड झाडाक जावपी ही सांग माटोळेक बांदतात. झाडाचें लाकूड मदेराक वापरतात.

पाडळ

संस्कृत - पाटला

वृक्षपाडळ - उष्ण, कडू, सुगंधी, रक्तदोषनाशक, उचकी, कफ नाशक

उपयोग -

१. इमारत कामासाठी, बैलगाड्यांसाठी लाकडाचा वापर करतात.
२. लहान मुलांच्या पोटदुखीवर वापरतात.
३. पित्तविकारावर याचा वापर करतात.

63

63A

Oroxylum indicum **(L.) Vent.**
(Bignoniaceae)

Root and bark tonic and astringent used in diarrhoea, dysentery and used in rheumatism. Plants credited with antiseptic properties.

64

पणस

मागूस अशीं कांय पणसुलां चवथीवेळार माटोळेक बांदतात. पणसाची 'चार' गोरवां आवडीन खातात. ही चार सुकोवन ताचे कुडके करून गोरवां - खाद्य तयार करतात. पणसाचे गरे (कापे वा रसाळ) खावं येतात वा तांचीं साठां घालूं येतात. पणसाच्या भिकणां भितर स्टार्च जायत्या प्रमाणांत आसता. तीं उकडून खातात वा भाजयेंत बी घालतात. तन्या पणसाची (कुवल्याची) गरे येवंच्या आदीं पात काडून ताची ''चाक'' नांवाची भाजी रूचीक जाता. सुक्या गऱ्यांचे पापड करतात. पणसाचें लाकूड म्हळ्यार एक बऱ्यांतलें मदेराचें लाकूड. पणसाच्या पानांच्यो पत्रावळी करतात. मातयेचीं आयदनां घट जावंची म्हण तीं तयार करतना भितर पणसाचो दीख घालतात.

64A

Artocarpus heterophyllus **Lam.**
(Moraceae)

It is an important tree of Goa for its delicious fruits. Leaves are used for 'Patravalli'. The rind and the other non-edible part forms a good cattle feed. Mainly two varieties are found.

फणस

संस्कृत - पनस, कंटक
गुजराथी - फनस
हिंदी - कटहर

फणस - शीतल, मधूर, कफप्रद, दाह, वायू व रक्तपित्त यांचा नाशक

उपयोग -

१) तोंड फुटले असता - फणसाच्या बुंध्यावर जी अळंबी येतात ती उगाळून लावतात.
२) कंठरोगावर - डहाळीच्या टोकाला येणाऱ्या कळीदार मोघांचा रस काढून तो गळ्यात सोडतात किंवा वाटलेल्या मोघांची गोळी तोंडात धरतात.
३) फणसाचे गरे खाऊन अजीर्ण झाल्यास - खोबरे खातात.

65

पातपणस

पणसाभशेनच जावपी ह्या झाडाच्या फळांची भाजी करून खातात. हाका पालपणस अशेंय म्हणटात.

पातपणस (पात्रफणस)

फणसाची एक जात

उपयोग -

१) होड्या व दरवाजे करण्यासाठी याचे लाकूड वापरतात.

२) याचा बाळंतरोगावर उपयोग करतात.

Artocarpus hirsutus **Lam.**
(Moraceae)

Wood used in making ships/boats etc. Fruit used as vegetable.

66

66A

Psidium guajava L.
(Myrtaceae)

It is cultivated throughout Goa & yields fruit in two main seasons : Aug-Oct & April-May. The edible fruit is good source of vitamin C, Calcium, phosphorus and iron. It is used in the preparation of jam, jelly etc.

पेर

अत्यंत रूचीक आनी जाणटीं धरून तें भुरग्यांमेरेन, सगल्यांचे आवडीचें फळ, माटोळेक ताळयेसकट बांदतात. पेरांत 'क' जीवनसत्व खूब आसता. दंतांच्या दुयेंसाचेर पेरीची कोमरी हें एक वखद.

पेरू
संस्कृत - बहुबीज
हिन्दी - अमरूद

यास जांब, अमृत असेही म्हणतात.

पेरू - तुरट, गोड, खारट, वीर्यवर्धक, कफकारक, शीतल, त्रिदोषनाशक, वात व पित्तनाशक.

उपयोग -

१) पोटात उपद्रव आल्यास - पेरूचा कोवळा पाला वाटून पाजतात.
२) थंडाईसाठी पेरूतील बिया काढून, आतील गर वाटून, तो गुलाब पाण्यात कालवून खडीसाखर घालून प्राशन करतात.
३) विषमज्वरावर - रूग्णास पेरू खाऊ घालतात त्यामुळे विषमज्वराचे जंतू नष्ट होतात.
४) पित्तप्रकोपावर - पेरूच्या बिया वाटून त्यात पाणी आणि साखर घालून प्यायला देतात.

पोपाय

तन्नें आसतना घरभाजयेचें फळ जाल्यार पिकतकीच खावपाचें फळ. कापी आनी रसाळ अश्यो पणसाभशेन दोन मुखेल जाती आसात. तेचभशेन केळ्याप्रमाण सालदाटीं आनी पातळसालीचीं अश्योय जाती आसतात. पिकें फळ बेश्टेंच वा हालवो/कापां करून खावं येता. पोपाय खातकीच यकृत निरोगी उरता. जायत्या तरांचे कातीचे रोग, घश्याचीं दुयेसां हांचेर पोपाय गुणकारी आसा. पोपायेच्यो नर आनी मादी अश्यो दोन जाती आसतात. नर-झाडांक फळां जायनात. हालींतेपार उभयलिंगी जाती निर्माण केल्यात.

67

Carica papaya L.
(Caricaceae)

It is a fast growing fruit crop very popular in Goa. The fruit is golden yellow, rich in vitamin A and C. Papain extracted from raw papaya is used in chewing gums and meat tender uses. Riped fruit is edible while raw fruit is a vegetable.

67A

पपई

संस्कृत - वातकुंभफल, एरंडकर्कटी, गोपालकर्कटी, मधुकर्कटी

हिन्दी - पपीता

गुजराथी - पोपैयुं

पपई - मधूर, रूचिकर, पित्तनाशक

उपयोग -

१) गजकर्ण व कोड वगैरे जाण्यास - पपईच्या कच्च्या फळास चाकूने ओरबडले असता जो चीक निघतो तो लावतात.

२) जळवातावर - हिरव्या पपयांचा कीस पातेल्यात घालून त्यास वाफ देवून तो तळपाय व तळहात यांस बांधतात.

३) पपयाच्या सेवनाने पचनक्रिया सुधारते, भूक लागते व शरीराची कार्यशक्ती वाढते. पोटाच्या विकारास पपई गुणकारी.

४) उदररोग, हृदयरोग इ. साठी पपयांचे सेवन हे उत्तम औषध.

68A

Momordica dioica **Roxb. ex Willd.**
(Cucurbitaceae)

Fruits used as a vegetable. Kernels yield semidrying oil used in paints and varnish. Roots used in bleeding piles, bowel affection and urinary complaints.

फागलां

हो रानफळाचोच एक प्रकार. फागलां वालीक जातात. पणसाभशेन भायल्या आंगाक कांटे आशिल्लें हे फळ दिसपाक मात कारात्याभशेन दिसता. भाजी करून वा तळून खावपाखातीर ह्या फळाचो व्हडा घोस्तान लोक उपेग करतात. हीं फळां आहाराक पुश्टीक मानतात. एखादल्याक घुंवळ आयल्यार फागलिणीचें पाळ झरोवन दितात. फागलिणीचें मूळ (कांदो), फागलिणीची मुंडली कफाचेर अत्यंत प्रभावी वखद. ती मुंडली मे म्हयन्याच्या निमाणेकडेन मेळूंक शकता. हें लुतीचें वखद म्हण वापरतात.

करटोल

संस्कृत - कर्टोली, कर्कोटकी

याची भाजी पथ्यकर व स्वादिष्ट असते.

करटोल - रुचिकर, तिखट, अग्निदीपक, वायू, कफ, पित्त, विष, नाशक.

उपयोग -

१. पालीच्या विषावर कर्टोलीच्या कांद्याचा उपयोग करतात.
२. हे फळ ज्वर, श्वास, गजकर्ण, कोड, विष यांचे नाशक आहे.

68

70

फिरशेलीं

वालीक जावपी आनी माट्टीच्या फळांभशेन दिसपी हीं फळां, पूण माट्टीच्या फळाक पांच कोन जाल्यार फिरशेल्यांक तीनूच कोन आसतात. कांय गांवांनी तांकां तिकटां (पेडणे), चायेल (सत्तरी) अशेंय म्हणटात. फिरशेलीचें पाळ गांवांतले लोक भाजयेखातीर वापरतात. 'फुरसो' हो सोरोप चाबल्यार हाचीं पाळां झरोवन दितात. तांकां कांय लोक करमलां (पेडणे) वा कातरो (पेडणे) अशेंय म्हणटात.

70A

Dioscorea oppositifolia **L.**
(Dioscoreaceae)

Tubers are ground and applied to swellings.

71A

Pandanus tectorius **Soland. ex Parkinson**
(Pandanaceae)

Male flowers are valued for fragrance and used for extraction of Kewda attar. The plant on the whole is medicinal.

बणकीचें फळ

निरपणसाभशेन दिसपी हें फळ हात्याच्या वा हरग्याभशेन आशिल्ल्या झाडांक जाता. हीं झाडां व्हाळाचे वा बांदाचे देगेर जातात. सोऱ्यांत नशा येवंची म्हण कांयकडेन ताचो वापर करतात. हांका बोडगीचो पणस / बणगीचो पणस अशेंय म्हणटात.

71

बदाम

हें एक पुश्टीक, रुचीक गोड अशें फळ. सुकतकीच कवट फोडून भितरली बी खातात. बदामाचें झाड उंच आनी दिसपाक सुंदर दिसता. बदाम हें शक्तीवर्धक फळ जावन आसा. पैलवान कुडीचे घटसाणेखातीर दूद-बदाम खातात. बदामाची पेस्ट, दुधाची साय आनी गुलाबाच्यो पाकळ्यो एकीकडेन करून वांटून ताचो लेप चेहऱ्याचेर लायल्यार चेहरो टवटवीत आनी ताजो दिसता.

बदाम
संस्कृत - वाताम
गुजराथी - बदाम
हिन्दी - बादाम

बदाम - सारक, उष्ण, अम्ल, कफकारक, स्वादु, स्निग्ध, तुरट, वातनाशक

उपयोग -

१) दात बळकट होण्यास - बदामाची साले जाळून त्यात मीठ घालून त्याने दात घासतात.

२) मेंदू सशक्त करण्यासाठी व स्मरणशक्ती वाढविण्यासाठी - बदाम गरम पाण्यात भिजवून त्याची साले काढून त्यांचा वाटलेला गोळा दुधात कालवून त्याची खीर बनवतात व त्यात साखर व तूप घालून देतात.

३) मस्तक शूळावर - बदाम व कापूर दुधात उगाळून त्यांचा लेप मस्तकावर देतात.

४) डोळे शांत राहण्यासाठी - बदामाच्या तेलाचे मालीश मस्तकावर करतात.

***Terminalia catappa* L.**
(Combretaceae)

Large, handsome, deciduous tree. It is also cultivated in gardens for edible fruits. The fruit comprises of kernels that resemble almond. The juice of young leaves is used to cure skin-diseases. The tasar silkworm is fed on the leaves of this tree.

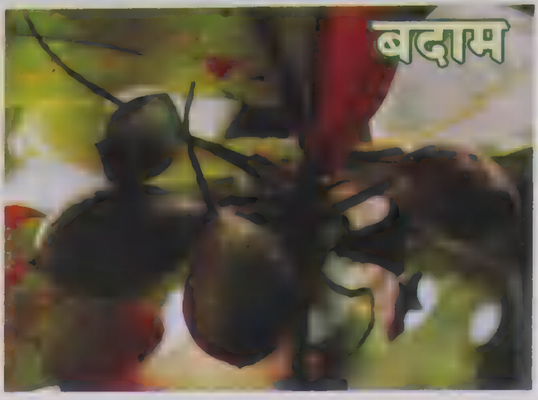

72

72A

72B

73

बाभळीचीं फळां

माटोळेची सोबाय वाडोवपाखातीर हें फळ वापरतात. कांयकडेन ताका आरांव (बोरी) अशेंय म्हणटात. बाभळीचें पाळ निर्मोळेक वखद म्हण झरोवन दितात. बाभळीची साल गालगुटांचेर वाटून लायतात. बोंवळीच्या (बकुळीच्या) झाडाभशेनच हें झाड आसता, पूण ह्या झाडाक कांटे आसतात.

बाभळीचें फळ

संस्कृत - बब्बुल

गुजराथी - बावळ

हिन्दी - बबूल

बाभळ - कडू, मधूर, स्निग्ध, शीत, उष्ण, तूरट, आम. कफ, पित्तनाशक, बाभळीचे ओले काष्ठ दात घासण्यास चांगले.

उपयोग -

१) तोंड येते त्यास - बाभळीची अंतरसाल कुटून पाण्यात उकळून त्याच्या गुळण्या करतात.

२) अस्थिभंगावर - बाभळीच्या बियांचे चूर्ण, तीन दिवस मधाशी खातात.

३) पोटदुखी / अतिसारावर - बाभळीच्या सालीचा रस दह्याबरोबर देतात.

४) डोळे येतात त्यास - बाभळीचा पाला वाटून रात्रीस त्याचा डोळ्यावर पेंड बांधतात.

***Xantolis tomentosa* (Roxb.) Raf.**
(Sapotaceae)

Roots and leaves used in infantile diarrhoea, also given in beriberi. Wood can withstand friction and used for furniture, coffin etc.

73A

बेलफळ

कांटेरी झाडाक जावपी हीं फळां वेगळ्या-वेगळ्या आकाराचीं आनी रुपाचीं आसतात. बेलाचें पान हें म्हादेवाचे आवडटें पान मानतात. सोरोप चाबतकीच बेलफळां ऊगाळून लायतात. तशेंच दोळे सुजल्यार वा तापल्यार बेलाचीं पानां वांटून लायतात.

***Aegle marmelos* (L.) Corr.**
(Rutaceae)

The *"Bael tree"* commonly known as the Bengal Queen. Many parts of this tree possess highly valuable medicinal properties and the dried unripe fruit has been long used as a remedy for diarrhoea and dysentry. The leaves are offered to God *Shiva* traditionally, as *'Patri'*.

74

74A

बेलफळ

संस्कृत - बिल्व

गुजराथी - बिली

हिंदी - बेल

बेल - मधूर, आंबट, तुरट, तिखट, उष्ण पाचक

उपयोग -

१) मुलांस आंव झाल्यास - बेलफळातील शीर देतात.

२) कृमीवर - बेलाच्या पानाचा रस देतात.

३) धातु पुष्टतेस - गाईच्या दुधात बेलाच्या सालीचा रस, जिऱ्याची पूड टाकून देतात.

४) तोंड आले तर - बेलफळ फोडून पाण्यात घालून कढवून त्याच्या गुळण्या करतात.

५) आंवरक्तास - बेलफळ जरा फोडून, भाजून व त्याच्या गरात गूळ घालून वाटून ऊन पाण्यात सरबत करून देतात.

६) विषमज्वरावर - बेलाच्या पानांची गुळात गोळी करून देतात.

७) अंगाची दुर्गंधी जाण्यास - बेलाच्या पानांचा रसाचा लेप अंगाला लावतात.

८) सूज, मलबध्दता, मूळव्याध, कावीळ यावर - बेलाच्या पानांचा रस देतात.

९) जीर्णज्वरावर - दुधात बेलाच्या मुळांचा काढा करून देतात.

75

***Costus speciosus* (Koen.) J. E. Smith**
(Costaceae)

Rhizomes (Underground stem) Cooked and eaten. Accredited with purgative and tonic properties. Root used as a tonic and anthelmintic.

बोणकाळी

हें रानभाजयेचेंच एक रोंप. तें दिसपाक वेलचीच्या झाडाभशेन दिसता. ताचें बोंडाभशेन आकाराचें फळ माटोळेक लायतात. ताचें पाळ नाळकुटाच्या दुयेंसाचेर वखद म्हणून वापरतात. तिका बनफूल अशेंय म्हणटात.

75A

भिल्लमाडाचीं - फळां

माडाभशेन दिसपी भिल्लाच्या झाडाक नाल्लाचे पेंडीभशेन, भिल्ल-फळांच्यो माळोच माळो हुमकळटात. हीं फळां विखारी आसतात. पूण काटांदोरासारकें जनावर तीं खावन जगतात. भिल्लमाडाचें खोड मीठ/आमल्यो/सोलां बी साठावन दवरूंक लागता, तो ''दोण'' करूंक वापरतात. गरीब लोक घरांक वांशे/कांबी बी काडूंक ताचें खोड वापरतात. तशेंच खोडाचो, नांगराची ''रीस'' तयार करूंक उपेग जाता. आदल्या तेपार उदकाची ''लाट'' तयार करूंकूय ताचो उपेग जातालो. भिल्लमाडाचीं सोबीत चुडटां आरास करपाखातीर (आर्का / माटोव बी) वापरतात. त्याभायर भिल्लाचो पालो गोरवांक, हात्तींक खावड म्हण घालतात. हाच्या फळांक ''भेंडले'' अशेंय म्हणटात.

***Caryota urens* L.**
(Arecaceae)

Used in the manufacture of brushes and brooms. Also used to stuff uphalestery. Fruits poisonous. 'Tadi' is extracted out of young leaves. Chains of fruits are used for decoration during Ganesh and other socio-cultural occassions.

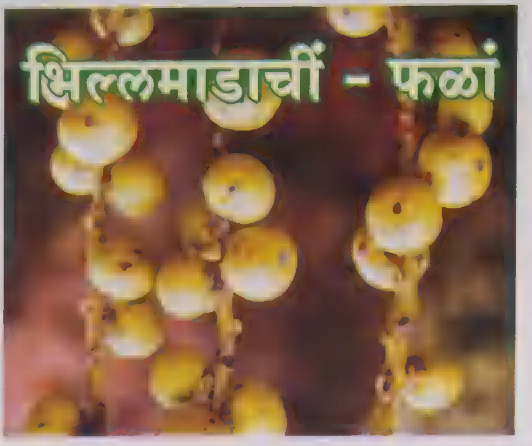

76

76A

भिरल्या माड (भेरली माड)

मराठी - बेरली, बेरली माड, भेरली माड

गुजराथी - शंकरजटा

हिंदी - मरी

उपयोग -

१) खायच्या पानांना कीड लागू नये म्हणून याची फळे पानांमध्ये विखरून ठेवतात.

२) याच्या फळांचा उपयोग गुटख्यात झिंग आणण्यासाठी केला जातो.

३) खोडाचा उपयोग नांगराच्या मधल्या दांड्यासाठी होतो.

४) फळाच्या वेली कुजत घालून त्याचे दोर तयार करतात.

77

भेकरे

गोंयांत चडश्या गांवांनी ही फळां मेळटात. तांका ठोकर/थोकर (सत्तरी), बोकाडो (पेडणे) अशेंय म्हणटात. हें फळ खायनात, पूण ताचे बियेचें कल्ल काडून गर खावं येता. गोरवां - पाडव्याक गोरवांच्या गळ्यांत घालूंक ह्या झाडाचे सालीचे गोंडे करतात. ह्या झाडाचे सालीचे दोर लेगीत काडटात. बेकऱ्याची साल धाडावन ''धान'' ह्या दुयेंसाक वापरतात.

Sterculia balanghas L.
(Sterculiaceae)

Seeds roasted and eaten. Fruits laxative. Bark yield a fibre used for cordage and making hats.

77A

मको

हें शिजोवन / उकडून वा भाजून खावपाचें फळ. ह्या फळाचे दाणे सुकोवन ताच्या पिठाच्यो भाकऱ्यो करतात. ताचीं पानां गोरवांक खावड म्हण घालतात. मक्यापसून एके तरेचें रसायन तयार करतात, जें जायत्या वखदांनी वापरतात.

मका

संस्कृत - महायावताल

मका - थंड व वातुळ, मधूर, कटवट, कफ व पित्तहारक

उपयोग -

ओकारीवर - मक्याचे सोललेले कणीस जाळून त्याची राख करून ती मधात देतात. म्हणजे ओकारी तात्काळ बंद होते.

78

***Zea mays* L.**
(Poaceae)

It is grown widely for use as a vegetable. The unripe cobs being boiled or roasted. Leaves used as a fodder for cattle.

78A

79

मस्कासांग
पोट निवळ उरपाक तशेंच यकृताचे पिडेचेर मस्काच्या पाल्याची वा सांगेची भाजी हो बऱ्यांतलो बरो उपाय. मस्काच्यो बियो घालतकीच पिवपाचें उदक नितळ जाता. तातुंतलो गाळ (कयर) सकयल बसता. त्याभायर तें उदक 90% निर्जंतूक जाता.

Moringa oleifera **Lam.**
(Moringaceae)

Tender pods are used as vegetable.
Leaves are rich in Vit A & Vit C.
Tender leaves are used as vegetable.

शेवगा
संस्कृत - शिग्रु
गुजराथी - सरघवो
हिंदी - सहिंजना
यात रानशेवगा अशी रानातील जात असते तसाच रक्त शेवगा असा ही प्रकार आहे.

शेवगा - कडू, तिखट, उष्ण, तीक्ष्ण, रूचिकर, अग्निदीपक, पाचक, सारक व खारट, वात कफ पित्त यांचा नाशक आहे.
शेंग - अग्नीदिपक, तुरट, मधूर, कफ, पित्त, ज्वर, क्षय यांचा नाश करते.

उपयोग -
१) पाल्याचा रस काढून त्यात मध घालून त्याचे अंजन करून डोळ्यांत घालतात.
२) उचकीवर - शेवग्याच्या मुळांचा काढा देतात.
३) कान फुटला असल्यास - शेवग्याची फुले सावलीत वाळवून त्यांचे चूर्ण करून कानात घालतात.
४) कंबर दुखते त्यास - साल ठेचून गरम करून बांधतात.
५) मूतखड्यावर - शेवग्याच्या मुळांचा काढा करून देतात.
६) मस्तकशूलावर - पाल्याच्या रसात मिरे घालून लेप देतात.

79A

80

माट्टां

हाच्या झाडाक आयनाचें झाड वा माट्टीचें झाड म्हण वळखतात. पावसांत चंवर येतकीच माट्टां जातात. (तांकां फुलां म्हणप काय फळां, हो प्रस्नूच आसा) तांकां माडफळां, आयन्याचीं फळां तशेंच माट्टुलां अशेंय म्हणटात. माट्टीचो पालो कुळागरांनी ''सावळ'' म्हण वापरतात. माट्टीची साल धाडावन तिचो ''दीख'' वा ''राप'' काडटात. नुस्तें पागपाचो जाळ रापोवपाखातीर तातूंत बुडयतात. हाका लागून जाळ चड काळ तिगता. माट्टीचें लाकूड ''मदेर'' म्हण वापरतात. संस्कृतांत ह्या झाडाक रक्तार्जुन म्हणटात. गोंयांत ह्या रूखाक मानग्याचे कातीचो रूख, अशेंय म्हणटात. हो गोंय राज्याचो राज्य-रूख जावन आसा.

आईन

संस्कृत - रक्तार्जुन
गुजराथी - सजिडन
हिंदी - ऐन

याच्यात काळा व पांढरा अशा दोन जाती आहेत.

उपयोग -

१. आईन्याची साल जाळी रंगविण्यासाठी वापरतात.
२. याचे लाकूड इमारतीस व गलबतासाठी वापरतात.
३. आगांतूक जखमेवर - पांढऱ्या आईन्याच्या सालीची बुकणी करून ती जखमेवर लावतात.
४. पक्षाघातावर - आईन्याची राख बांधतात म्हणजे तो भाग उष्ण होऊन त्याचे जडत्व जाते.
५. कफावर - याची राख मधातून देतात.

Terminalia crenulata **Roth**
(Combretaceae)

Common thoughout the presidency in mixed decidious forests. Timber is used for various purposes. The bark is useful as a tan. Wood used in building purposes, agricultural tools, electric / telegraph poles. Wood-pulp is used in printing and wrapping paper. Tree yields gum which is used as adhesive and purgative. Leaves used for feeding tasar Silkworms.

80A

81

मावळींग
लिंबाचे जातीचेंच हें फळ. आयुर्वेदांत हाका जायतें म्हत्व आसा. मावळिंगाचो वांटून कुंवळ करतात, ताचें लोंणचें तशेंच चटणी भोवच रूचीक जाता. ओंकारो आयल्यार ताची साल भाजून तिचें उदक पियेवंक दितात. तेचपरी हागवणीचेर लेगीत तिची साल वाटून उदक पिवंक दितात. ताच्यो साली फेणयेंत कुसोवन भुरग्यांचे पोटदुखीचेर वखद म्हण उपकारायतात. दंत, घोशे, जोर ह्या भुरग्यांच्या दुयेसांचेर लेगीत मावळिंगीची साल एक बरें वखद. जोर तकलेक चडल्यार मावळिंगीचीं पानां चाबून तकलेर फूंक मारल्यार जोर देंवता. थंडी जायत वा आपेर्त जायत जाल्यार मावळिंगीच्या पानांचें वखद दितात. आदल्या तेंपार गांवांनी रस्ते नाशिल्ले तशेंच दोतोर नाशिल्ले वा पयस आसताले. अशा वेळार भुरग्यांच्या विंगड-विंगड दुयेंसाखातीर लोकांक मावळिंगाचोच आदार जातालो, इतलें हें भोव-उपेगी फळ.

81A

Citrus medica **L.**
(Rutaceae)

A shrub or small tree flowering & fruiting almost whole year. Fruits yellow when ripe. Locally used to prepare pickle. Fruit having lot of medicinal importance.

महाळुंग
संस्कृत - मातुलुंग
गुजराथी - बीजोरू
हिंदी - बिजौस

यात गोड महाळुंग व रान महाळुंग असे दोन प्रकार आहेत.

महाळुंग - पथ्यकर, रूचिदायक व पित्तशामक आम्ल तिखट, उष्ण कंठशुध्दिकारक, अग्निदीपक, पित्त, वात, कफ, श्वास, तृषा उचकी, रक्तपित्त नाशक.

उपयोग -
१) जंतांवर - महाळुंगाच्या वाळलेल्या सालींचा काढा करून देतात.
२) मुलांच्या वांतीवर महाळुंगीचे मूळ किंचीत दुधात उगाळून देतात व त्याच्या मुळाचा तुकडा गळ्यात बांधतात.
३) दाह व पित्तशामक - महाळुंगाच्या रसात खडीसाखर घालून पाक करतात व हे सरबत व थंडपाणी एकत्र करून सेवन करतात.
४) उचकीवर - महाळुंगाचा रस, मध व पादेलोण एकत्र करून घेतात.
५) ओकारीवर - महाळुंगाचे मूळ पाण्यात उगाळून त्यात मध घालून देतात.
६) कर्णशूळावर - महाळूंग, ओवा व आले यांचा रस किंचित उष्ण करून देतात.
७) अरूचीवर - महाळुंगाचे केसर मधात घालून देतात.
८) मूतखडयावर - महाळुंग व सैंधव एकत्र करून सेवन करायला देतात.

मोगें

चिबडाचीच ही जात आकारान ल्हान आसता. चिबूड पिकतकीच फुट्टा, पूण मोगें मात वर्सभर लेगीत तिगता, म्हण ताका वर्समोगें अशेंय म्हणटात. पिकतकीच तें खावं येता.

Cucumis melo L.
(Cucurbitaceae)

Melons are eaten as dessert. Seeds edible and contain a fixed oil.

82

82A

83

मोसंबी

ही गांवठी मोसंबी कुळागरांनी जाता. तिका गोडसाणेपरस आंबटसाण चड आसता. माटोळेक ती पानांसकट लायतात.

83A

***Citrus sinensis* (L.) Osbeck**
(Rutaceae)

Local variety of *'Mossambi'* grown in *'Kullagars'* in Goa. Mostly sour in taste, edible.

रानदोडगीं

घरदोडगें तशेंच रानदोडगें माटोळेक बांदतात. घरदोडगें घराफाटल्यान बागेंत वा मळ्यांनी पिकयतात जाल्यार रानदोडगें मात रानांत जाता. माट्टीघोंसाळीं, घोंसघोंसाळीं अशेय घोसाळ्याचे जायते हेर प्रकार आसात. वाठाराप्रमाण जे प्रकार मेळटात ते माटोळेक बांदतात.

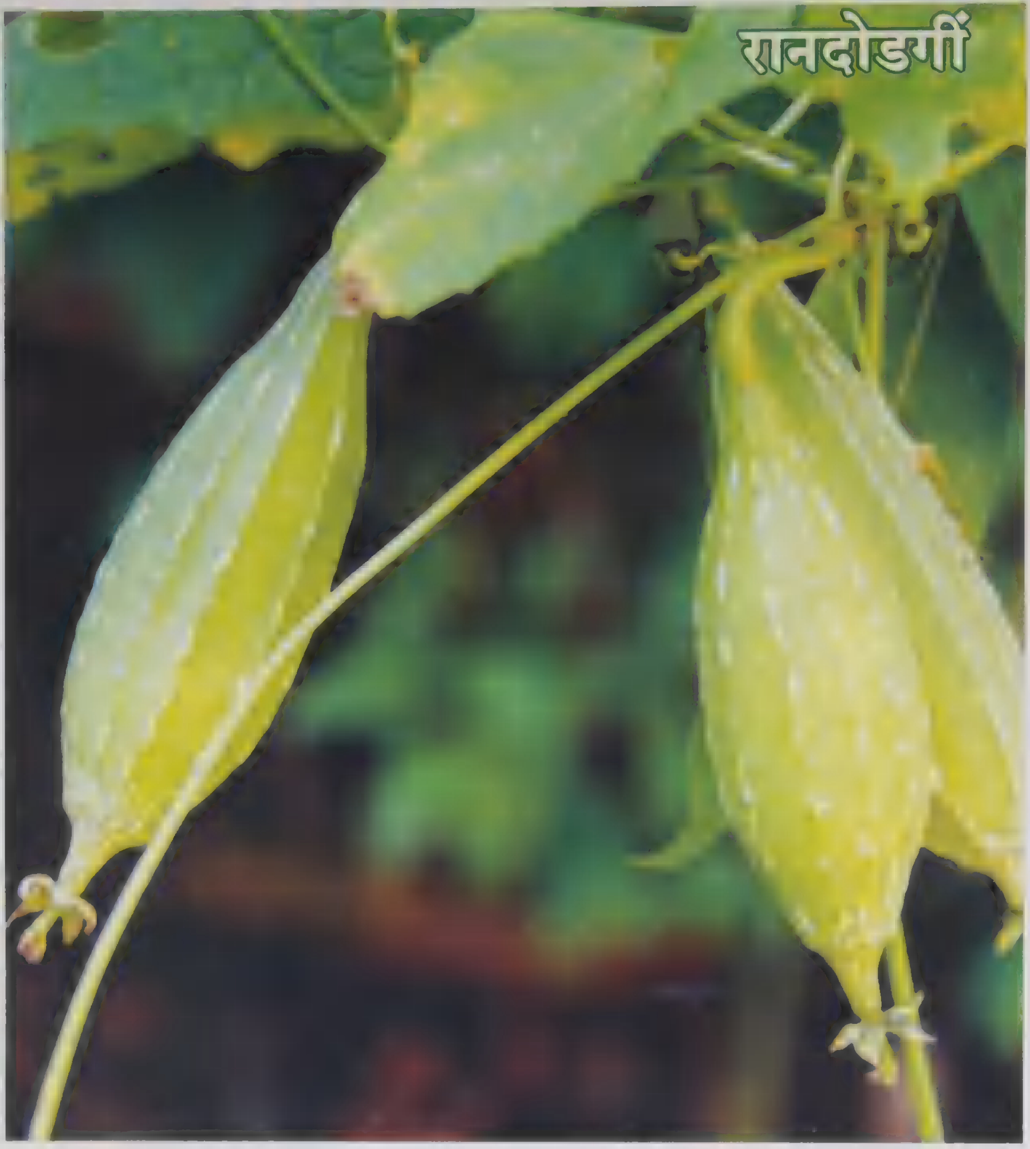

84

रानदोडकी

संस्कृत - वनकोशातकी

कानडी - अडवी हिलीकाई

यास 'खांद-दोडकी, सडे -दोडकी' असेही म्हणतात.

उपयोग -

१) गुरांना खांद येतो त्यास - सुजलेल्या भागास थुंकीने चोळून नंतर रानदोडकीचा रस लावतात.

२) कर्णस्त्रावावर - रानदोडकीचे मूळ गरम पाण्यात उगाळून, ते पाणी वस्त्रगाळ करून कानात घालतात.

३) सुजेवर - रानदोडकीचे मूळ उगाळून लावतात.

४) वातविकारावर - रानदोडकीचे मूळ (ओले) कुटून, दीड तोळयांपर्यंत रस काढतात. त्यात अर्धतोळ्यापर्यंत मध मिश्रण करून दररोज प्रात:काळी एक तोळयांपर्यंत घेतात.

***Luffa cylindrica* (L.) Roem.**
(Cucurbitaceae)

Tender fruits used as vegetable

84A

85

Abelmoschus manihot **(L.) Medik. Subsp.**
tetraphyllus **(Roxb. ex Hornem) Borss.**
(Malvaceae)

Fruits used as vegetable.

रानभेंडे

घरभेंडे तशेंच रानभेंडे माटोळेक बांदतात. घरभेंडे एकतर खासा केल्ल्या मळ्यांत वा घराचे भितोडेक लायिल्ल्या झाडार पिकयतात. घरभेंडे ही उत्कृष्ट भाजी. घरभेंड्यापरस आकारान ल्हान चवीन मातशे कडवट अशे हे रानभेंडे, खावपाक उपकरतात.कांयकडेन तांची भाजीय करतात.

रानभेंडी

संस्कृत - वनभिंडीतक

यात दोन जाती आहेत. एक झाड पुरुषभर उंच वाढते तर दुसरे जमिनीवर पसरते.

उपयोग -

१) याच्या कोवळ्या भेंड्याची भाजी करतात. ती पौष्टिक आहे.
२) भेंडे जून झाल्यावर त्याच्या दाण्याची आमटी करतात.
३) हिची झाडे वाळवून, त्यावरील साल काढून, नंतर कुटून त्यातून जे पीठ निघते त्याचे लाडू करून, पुष्टता येण्यास खातात.
४) याचे सत्त्वही काढतात तसेच याची फळे व मूळे रंगास उपयोग पडतात.
५) गेलेले पुरूषत्त्व येण्यासाठी तसेच प्रमेह व धातूविकारांवर याच्या मुळांचा उपयोग करतात.

85A

रानवायंगीं : घर वायंग्याभशेन रानवायंगीं लेगीत सोबेखातीर माटोळेक बांदतात. ह्या रानवायंग्याचीच सुदारीत (cultivated) जात, भाजी म्हण वापरतात.

रानवांगी

याला डोरली असेही म्हणतात. तसेच मोतरिंगणी/चिचुरटी वांगी असेही म्हणतात.

संस्कृत - वार्ताकी

यात लघु-डोरली व मोठी-डोरली अशा दोन जाती आहेत.

मोठी डोरली - तिखट उष्ण कडू, अग्निदिपक

लघु डोरली - वायू, दमा यांचा नाश करणारी

उपयोग -

१) खोकल्यावर डोरलीचा काढा पिंपळी घालून देतात.

२) गुरांना विषार झाल्यास डोरलीच्या मुळ्या कुटून त्यांचे पाणी घालून रस काढून तो गुरांना पाजतात.

३) आरक्त नेत्र करण्यासाठी-पूर्वी आपले शौर्य व रागीटपणा लोकांना दाखविण्यासाठी शिपाई डोरलीच्या बियांचे अंजन डोळ्यांत घालून डोळ्यांना आरक्तपणा आणत असत.

Solanum anguivi **Lam.**
(Solanaceae)

Wild variety of brinjal.

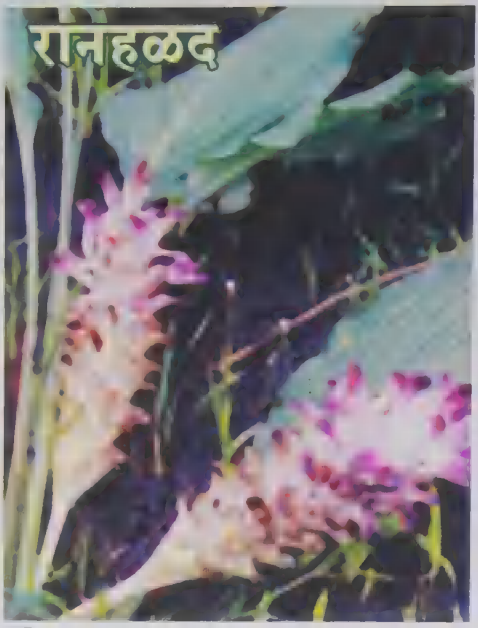

87

***Curcuma pseudomontana* Grah.**
(Zingiberaceae)

Wild variety of *haldi*. Rhizomes yield a form of arrow-root.

रानहळद

रानांत चड करून दोंगराचे पालसाणेचेर वा सड्यार रूजपी हळडीचीच ही रानवटी जात. हिचें नारिंगी रंगाचें फूल भोवच आकर्षक आसता. रानहळदीचें फुलूच चड करून माटोळेक बांदतात. रानहळडीचें मूळ भोवच वखदी मानतात. पानांचो उपेग क्वचीत एखादल्या जिनसाक वास येवपाखातीर करतात.

अंबे हळद/आंबा हळद

पावसाळ्यात शेतबांधावर किंवा रानात उगवणारी ही वनस्पती आहे. सहजपणे उपलब्ध असल्याने माटोळीस ही बांधतात. गोव्यात हिला रानहळद या नावाने ओळखले जाते असे सांगतात. हळदीमध्ये काळी, लाल, जांभळी, गुलाबी, कांपूर, आंबेहळद तसेच दारू हळद असे प्रकार आहेत.

संस्कृत - आम्रनिशा
गुजराथी - आंबाहळद
हिन्दी - आंबाहळदा

अंबेहळद - कडू, रुचिप्रद, अग्निदीपक, तुरट, सारक. उचकी, कफ, खोकला, ज्वर, मुखरोग व रक्तदोष नाशक.

उपयोग-
१. हिचे लोणचे घालतात.
२. जंतावर हिचा उपयोग करतात.
३. खाज व खरूज यांच्यावर हिचा वापर करतात.
४. ही रक्तविकार नाशक आहे.

87 A

रामरखेचीं फळां

जाड-वालीभशेन हें झाड दुसऱ्या झाडाचेर चडून वाडटा, ताच्या आदारान जगता. माटोळेक सोबाय हाडपाखातीर द्राक्षांभशेन दिसपी हीं फळां लायतात. ताका रामरटेचीं फळां (सत्तरी) अशेंय म्हणटात. झांक/दम्याक वखद म्हण भुरग्यांक ताचें पाळ झरोवन दितात.

Diploclisia glaucescens **(Blume) Diels**
(Menispermaceae)

Leaves contain Saponin & mucilage. It is given with milk for syphillis gonorrhoea

88

88A

लिंबू

89

Citrus aurantifolia **(Christm. & Panz.) Swingle. (= *c. acida* Roxb.)**
(Rutaceae)

Fruits are edible & rich in Vitamin C.

लिंबू
हो गांवठी लिंबू ल्हानशा झाडाक वा झोंपाक चडकरून कुळागरांत जाता. ताचें लोणचें, सरबत बी करतात. लिंबू हें एक भोवच वखदी फळ.

लिंबू
संस्कृत - निम्बूक, जंबीरम्
हिंदी - निंबू
निंबू - उष्ण, पाचक, आंबट, दीपन, नेत्राला हितावह, अतिरूचकर, तिखट, तुरट; रक्तदोष, कफ, वायू, वांती, खोकला, कंठरोग, पित्त, आमवात, कृमी, त्रिदोषनाशक

उपयोग -

१) अजीर्णावर - भोजनापूर्वी लिंबू, आले व मीठ सेवन करतात त्यामुळे अजीर्ण दूर होते व वात, कफ, मलबध्दता यांचा नाश होतो.
२) मोडशीचा आजार न होण्यास - दोन लिंबांचा रस भोजनात किंवा साखरयुक्त दोन लिंबाचा रस भोजनात सेवन करतात.
३) पित्तशमन होण्यासाठी - लिंबाचा रस व खडीसाखर घेतात.
४) तृष्णा लागल्यावर - लिंबाचा रस घेतात.
५) कृमीनाश होण्यावर - लिंबाचा रस सेवन करतात.
६) ओकारीवर - लिंबूरस सेवन करतात.
७) सांधे दुखत असल्यास - लिंबाचा रस साखर घालून घेतात.
८) उचकीवर - वाळलेले लिंबू जाळून तयार केलेली राख मधात घालून, एक एक बोट चाटायला देतात.
९) लिंबाच्या बिया किंचित ठेचून त्या बेंबीत भरतात व वर थंडपाण्याची धार धरतात त्यामुळे ताबडतोब लघवीस होते.
१०) अपचनजन्य रोग - लिंबू व कांद्याचा रस थंड पाण्यातून घेतात.
११) मूतखड्यावर - लिंबाच्या रसात सैंधव घालून बरेच दिवस प्यायला देतात.
१२) दातातून रक्त निघत असल्यास - लिंबाचा रस बोटावर घेऊन हिरड्यांना घासतात.
१३) नायट्यावर - लिंबाच्या रसात चिंचोका घासून लावतात.

Amorphophallus commutatus
(Schott) Engl.
(Araceae)

Corms are edible. Tender petioles are edible.

वज्रमूठ : मुठीभशेन दिसपी ही वनस्पत दोंगरार जाता. तिका हजारमूठ (खूब बियो आशिल्ल्यान जावंये) तशेंच रानसुरण अशेंय म्हणटात.

रानसुरण

संस्कृत - वज्रमुष्टी
गुजराथी - खाजरू सुरण
हिंदी - जंगली सुरण
याला लूत किंवा रानसुरण असेही म्हणतात.

वज्रमूठ : यास काही ठिकाणी कडवा सुरण म्हणतात. पावसाळ्यात किंवा दलदलीच्या जागी ती उगवते. याचा कंद औषधी असतो.

उपयोग -

१) कोकिळा याची फळे पिकल्यावर खातात. याच्या फळांच्या कणसांवर फास लावून कोकीळ पक्ष्यास पकडतात.
२) याचा रस (पाणी) त्वचेस लागल्यास खूप खाज येते.
३) यांच्या कोवळ्या कोंबाची भाजी करतात.
४) मूळव्याधीवर - रानसुरणाच्या कांद्याचे चूर्ण तुपात तळून त्याच्या गोळ्या मुळ्याच्या रसात बांधतात व दोन वेळेस एक एक गोळी खातात.
५) कर्णमूळावर - याचा कांदा उगाळून लावतात म्हणजे सूज त्वरीत दूर होते.

91

Cucurbita pepo L.
(Cucurbitaceae)

This variety is often grown on the roof of houses. Fruit is used both mature and immature stages. Tender shoot, leaves, are also used as vegetables. It is a typical local variety.

वर्सभोगी

दुदयाचीच वर्सभर तिगपी ही वेगळी जात. तिका कांयकडेन भुंयदुदी, वर्समोगी, वर्सदुदी अशेंय म्हणटात. गोडेमुताच्या दुयेंसाचेर वर्सभोगीची भाजी वखद म्हण सद्दां खातात. विंचू चाबल्यार वर्सभोगीचो देंठ झरोवन लायतात. माटोळेक घरदुदी-परस वर्सभोगीच चड सोबता आनी परवडटा. ताचें पीकूय गोंयांत चड प्रमाणांत येता.

91A

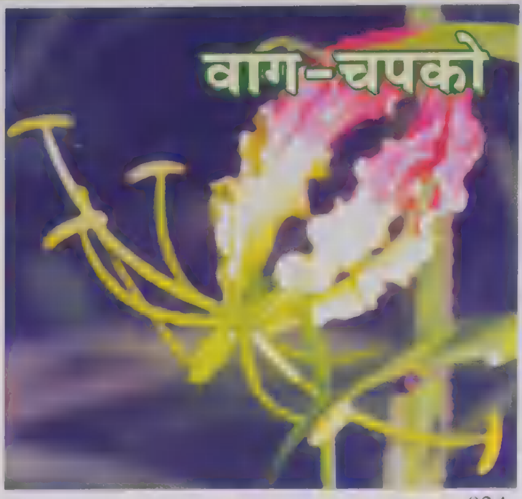

92A

***Gloriosa superba* L.**
(Liliaceae)

Tubers are used as tonic, stomachic, anthelmintic, but highly poisonous in large dose and promote labour pain and used as an abotifacient. The alkaloid colchicine used to cure gout and rheumatism.

वाग-चपको

वाग-चपको, वागाचे पंजे, कोंब्याचीं फुलां, वाघाटीं अशा विंगड-विंगड नांवान हे खर विखारी वनस्पतीक वळखतात. रंगीबेरंगी फुलां अत्यंत आकर्शक वालीक जातात.

कळलावी

हिला अग्निशिखा असेही म्हणतात. काही रानझुडपांचा आधार घेत, लांबट पोपटी पानांच्या पार्श्वभूमीवर समईतील ज्योतींप्रमाणे उमललेल्या पाकळ्यांची पिवळसर केशरी रंगाची ही फुले खूपच मोहक दिसतात. 'खड्यानाग' कुटूंबातील ह्या फुलांना 'कळलावी' म्हणतात. याचे कारण या वेलीचा कंद व बियांपासून निघणाऱ्या अनेक औषधांपैकी, त्याच्या लेपनामुळे अवघडलेल्या गंभीर स्त्रीला 'वेणा' (कळा) येण्यास सुलभता येते, हे औषध फार प्रसिद्ध आहे. अधिक प्रमाणांत सेवन केल्यास मात्र हे औषध घातक ठरू शकते. सूज, गांठी यांवर

92

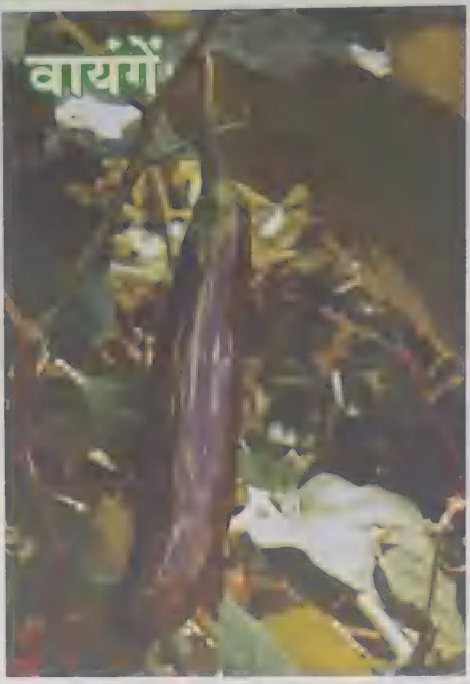

93

***Solanum melongena* L.**
(Solanaceae)

Brinjal is one of the most common vegetables of Goa. Many varieties like oblong, cylindrical, spherical are found. It is one of the most important items to be offered to Ganpati.

वायंगें

घरांतले शाकभाजयेचो एक प्रकार. चडकरून घराफाटल्यान वा बागेंत रोयतात. वायंग्याचे लांबोडगें, वाटकुळें, ल्हान/व्हड अशे कितलेशेच प्रकार आसात. प्रकाराप्रमाण जिनस थरिल्ले आसात. कांय जातींची भाजी करून खातात, कांय जातींची तळून कापां बरीं जातात, कांय वायंगीं मसालो भरून अखंड भाजी करून खावपाचीं आसतात. हेर भाजयांनी घालतकीच वायंगें रूच वाडयता. पूण हें वातड अशें फळ. कांय वायंगी भाजून ताचें 'भरतें' करतात. माटोळेक चडकरून लांबोडगें वायंगेंच बांदतात, कारण तेंच ह्या काळांत पिकता.

वांगे

संस्कृत - वृताक

गुजराथी - रिंगणा

हिंदी - बैंगन

वांगे - स्वादू, तीक्ष्ण, उष्ण, खारट; ज्वर, कफ व वायू यांचा नाश करते.

उपयोग -

१) अंडवृध्दीवर - वांग्याचे मूळ उगाळून लेप लावतात.

२) निद्रा येण्यास - संध्याकाळी वांगे भाजून मधात कालवून देतात.

३) गंडमाळावर - वांग्याची मुळे उगाळून ऊन करून त्याचा दाट लेप लावतात.

४) पोटातील वायूच्या जोरावर - वांग्याची भाजी किंवा भरीत बनवून त्यात हिंग व लसूण घालून सेवन करतात.

५) लघवीचे प्रमाण वाढण्यासाठी - वांग्याची भाजी खायला देतात.

93A

94

Vigna unguiculata **(L.) Walp. subsp.**
cylindrica **(L.) Eseltine**
(Fabaceae)

Seeds, young leaves and shoots are edible.

वाल

'वाल' ही एक रूचीक आनी पुश्टीक भाजी. वालीचीं तन्नीं पानां तशेंच वालीच्यो सांगो हाची भाजी करतात. वालीचे भितर आशिल्ल्या चण्यांचीय उसळ बी करतात. वालीच्यो सांगो माटोळेक बांदतात. वालीचें पीक कसयिल्ल्या मळ्यांनी घेतात.

शिरमंडोळेचीं फळां

वालीक जावपी हीं फळां सुरवेक हळडुवीं आनी उपरांत भगवींच जातात. ह्या वालीचीं पानां म्हळ्यार एक उत्कृश्ट पालेभाजी. माटोळेक सोबाय हाडपाखातीर ह्या फळांची माळूच माटोळेक बांदतात. हीं फळां चड प्रमाणांत खाल्यार विषबाधा जावं येता. पूण सुकणीं-सवणीं हीं फळां खातात.

Adenia hondala **(Gaertn.) de Wilde**
(Passifloraceae)

A large perennial herb becoming woody at the base. Roots as well as fruits poisonous.

96

Prosopes cineraria **Druce**
(Mimosae)

Wood suitable for interior constructions. Pods used in religious functions.

शमी

चिंचेभशेन पूण ल्हान झाड, लजेभशेन फुलां. ह्या झाडांच्यो बारीक खांद्यो समीधा म्हण वापरतात. हीं पानां माटोळेक सोबायेखातीर बांदतात. केन्नाकेन्ना शमीच्या ताळ्यांच्या जाग्यार 'शेमो' ह्या ताचेभशेन दिसपी झाडाच्यो ताळ्योय माटोळेक बांदतात.

शमी

संस्कृत - शमी
गुजराथी - खिजडी
हिंदी - समी

याला अग्निगर्भा, केशमथनी, ईशानी, लक्ष्मी, तपनतनया अशी ही नांवे आहेत. हा एक हवनीय वृक्ष आहे. ग्रहयज्ञात शनीसाठी याच्या समीधा वापरतात.

शमी - तुरट, कडू, तिखट, रेचक, शीतल आहे. कफ, खोकला, पित्त नाशक आहे.

उपयोग -

१. नखदंतविषावर - शमी, कडुनिंब व वड यांची साल वाटून लेप करतात.
२. कडकीवर तसेच उन्हाळ्यावर याचा वापर करतात.

96A

97

शेरवडां

चवथीच्या दिसांतलीच ही एक वनस्पती. धाकटुल्याचश्या ह्या पांचव्या झाडाक धवीशेपेत पानांय जातात. तांका फळांचो घोस जाता आनी ल्हान-ल्हान गुलाबीं-तांबडीं फुलां जातात. पूण ह्या झाडाक म्हत्त्व आयलां तें ताच्या धव्याफुल्ल पानांक लागून. श्रावणांत आयतार पुजतांना शेरवडाच्या पानांचो उपेग करतात. पुजेखातीर खासा करून निमाण्या आयताराक फकत शेरवडीचीच पानां वापरतात. कोणाकूय घुंवळ आयल्यार शेरवडीचें फळ झरोवन दितात. तशेंच कडकी वा जोर आयल्यार शेरवडीचें आनी कांगलिणीचें पाळ दुदांत झरोवन दितात. नागपंचमीक फुलांवांगडाच शेरवडांय बांदतात. माटोळेक शेरवडीचो झेलो सोबून दिसता.

Mussaenda belilla **Buch. - Ham.**
(Rubiaceae)

A rambling shrub climbing by its long flexuouse divaricate branches. Leaves and white lobes of flowers eaten in some parts of the country. Leaves also used as manure. Wood used in making small articles.

97A

शिवरडोली

यास श्रावडे, श्रावड, अच्छूक, आऊल असेही म्हणतात.

उपयोग -

१) याच्या मुळांच्या सालीचा उपयोग कपडे रंगविण्याकरिता करतात.

२) श्रावणात मंगळागौरीसाठी हिची पाने लावतात.

३) संधिवातावर हिच्या पानांचा रस काढून लावतात.

४) काविळीवर हिच्या पानांच्या चार पसाभर रसात तितकेच गाईचे दूध घालून देतात.

५) पांडूरोगावर हिचे मूळ गोमूत्रात उगाळून २१ दिवस देतात.

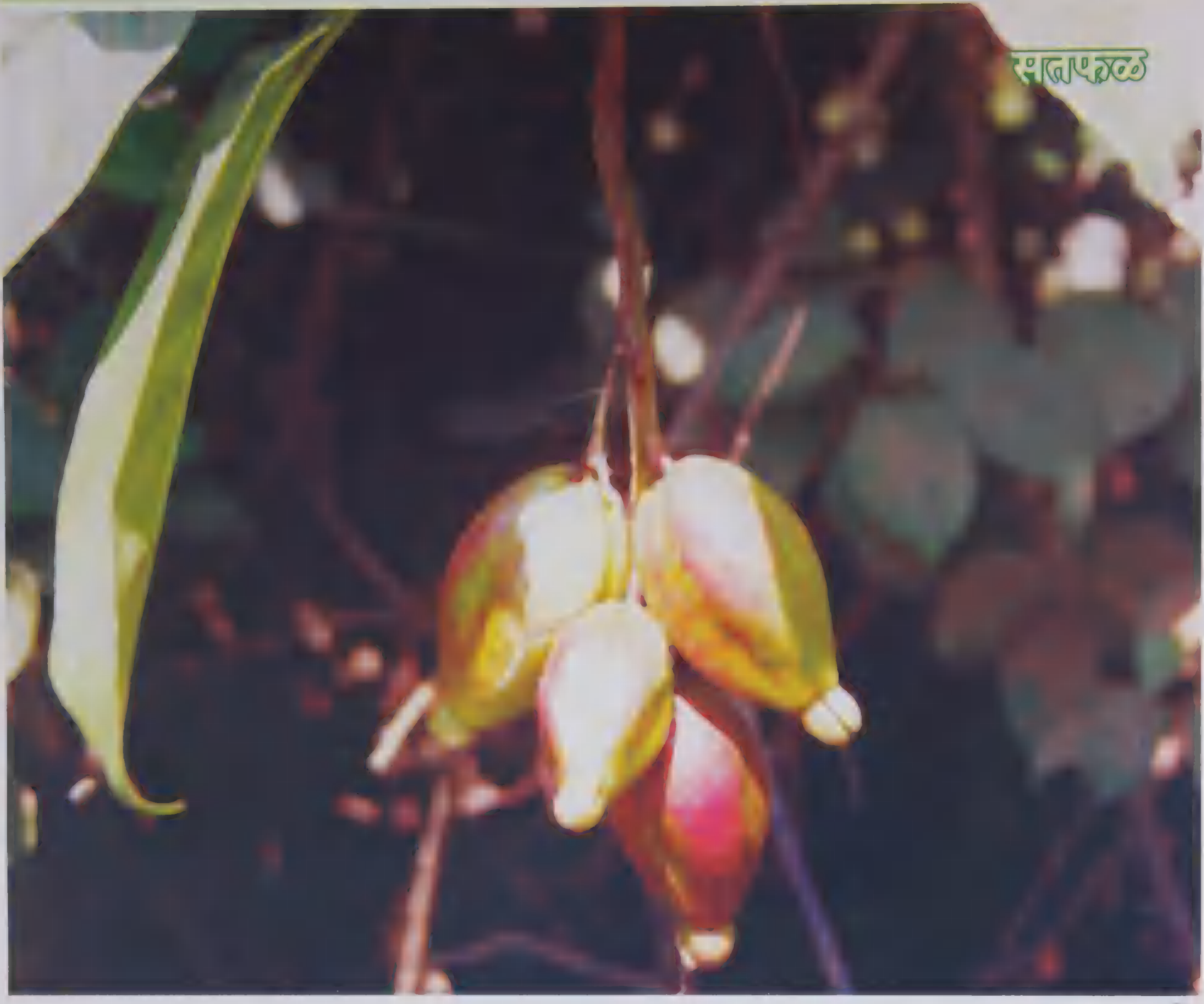

98

सतफळ
भुरग्यांच्या सप्तकी वखदाचो एक घटक. हाचे भितरली बी झरोवन भुरग्यांक जोराक वा थंडेक उपाय म्हण माथ्याक लायतात.

सतफळ
संस्कृत - हिज्जल, विशुल, निचूल
गुजराथी/हिन्दी - समुद्रफल
मराठी - सत्फळ

सत्फळ - कडू, उष्ण, रेचक व वामक; क्रफवात नाशक.

उपयोग -
१) लहान मुलांना कफ व श्वास झाल्यावर - कफ बाहेर पडण्यासाठी याचा वापर करतात.
२) आमातिसारावर - हिच्या पानांचा रस मधातून देतात.

Barringtonia acutangula **(L.) Gaertn.**
(Lecythidaceae)

Tender leaves edible. Bark, roots and seeds are employed as fish poison. Used as a weekly medicine for children.

98A

98

सफरचंद

गोंयांत पिकना, पूण बाजारांत जायत्या प्रमाणांत मेळटा आशिल्ल्यान जायत्या वर्सांसावन हें रुचीक आनी पुश्टीक फळ माटोळेक बांदतात. रक्तक्षय, हागवण, पोटाचीं दुयेसां, तकली फोडप, सुकी खोकली, मुतखडो ह्यासारक्या दुयेंसांचेर तें गुणकारी आसा.

Pyrus malus
(Rosaceae)

It is not a local fruit. Often tied to the matoli as it is commonly found in the market. There is a saying "An apple a day keeps a doctor away".

98A

सफरचंद
संस्कृत - सेव
हिंदी - सेबफल
सफरचंद - पौष्टिक, कफकारक, हितकारक

उपयोग -

१) आम्लपित्त व अपचन झाल्यावर - सफरचंद खातात.
२) पोटातील आंबटपणा मोडण्यासाठी सफरचंद खाल्ले जाते.
३) आयवातावर - सफरचंद खाल्ले जाते.
४) अतिसारामध्ये गुणकारी आहे.
५) सफरचंद विस्तवावर भाजून खाल्ल्याने अत्यंत बिघडलेली पचन क्रिया सुधारते.
६) ज्ञानतंतूच्या व मेंदूच्या दुर्बलतेवर हे पौष्टिक फळ मानले जाते.

99

सीताफळ

खावपाक रूचीक, जिबेर दवरल्याबराबर विरगळपी, आंतेराचेच जातीचें हे फळ. काळजाक बळ दिवपी फळ म्हण तें फामाद आसां. हें फळ खातकीच स्मरणशक्त वाडटा तशेंच आयुश्यमान वाडटा. ह्या फळाच्या बियाची पूड माथ्यांतल्यो उयो तशेंच कोंडो पयस करपाखातीर वापरतात.

सीताफळ

संस्कृत - सीताफळ, सीताफलं, गण्डगात्रं, कृष्णबीजं

हिंदी - आथ

मूळ नांव शीत फळ असावे. पुढे त्याचा अपभ्रंश होऊन सीताफळ हे नांव पडले असावे.

सीताफळ - मधूर, शीत, बलकारक, कफकारक, स्वाद, पौष्टिक, पित्तनाशक.

उपयोग -

१) मूत्राघातावर - सीताफळाची मूळी उगाळून देतात.

२) दाहशमनासाठी - पिकलेले सीताफळ फोडून दवात ठेवतात व प्रात:काळी खायला देतात.

३) वजन वाढण्यासाठी - सीताफळाचे सेवन करतात.

४) सीताफळाच्या सालीमध्ये जखम स्वच्छ करण्याचा व जखमेतील किडे नष्ट करण्याचा गुण आहे.

***Annona squamosa* L.**
(Annonaceae)

A tree about 20 ft. high. Sepals minute, triangular, pubescent. Fruit yellowish green when ripe, easily broken into large pieces. It is used as a table fruit.

99A

100

सुपारी

सुपारेचो कातरो (शिफ्टें) माटोळेक जायच. देवकार्यांत सुपारेक पवित्र फळ मानतात. गोंयकार गरीब जावं वा गिरेस्त, माटोळेक ल्हानसो तरी कातरो तो लायतलोच. सुपारी (खळांतली वा सुकी) खातात. सुपारेपसून रंग तयार करतात. सुपारेचीं सुकीं सोल्लां पायपोस, ब्रश बी तयार करूक वापरतात, तशेंच तांचो धुंवर जळारां पयस करता. सुपारेचे माडयेपसून कांबी काडटात. सुपारी पचनशक्त वाडयता, देखून जेवणाउपरांत सुपारी खावपाची रीत आसा.

सुपारी

संस्कृत - पूग, पूगफला, क्रमुका:
हिंदी - सुपारी, छालिया
गुजराथी - सोपारी, पोफळ

सुपारी - तुरट, रुक्ष, सारक मधूर, पथ्यकर, दीपन, मल, वायू, कफ, पित्त व दुर्गंध नाशक.

उपयोग -

१) चपट्या जंतांवर - कच्ची सुपारी दुधात घालून देतात.
२) अर्धशिशीवर - अर्धी सुपारी उगाळून लेप लावावा.
३) कृमीवर - सुपारीचे चूर्ण ऊन पाण्याबरोबर देतात.
४) खरजेवर - सुकलेल्या सुपाऱ्यांची साले जाळून राख (काळी) करतात व ती तिळाच्या तेलात घालून लावतात.
५) घाम कमी होण्यास - चिकणी सुपारी देतात.
६) नायट्यावर - चिकणी सुपारी उगाळून लावतात.

***Areca catechu* L.**
(Arecaceae)

A graceful slender stemmed palm. Trunk reaching nearly 100 ft. high. Leaves pinnate 4-6 ft. long. Wood is used for variety of purposes. The sheaths of the leaves are made into hats and also used for writing on. The principle product of the tree, however, is the hard seed, which is chewed by the natives with lime and the leaves of the piper-betal.

100A

101

हड्डें

चामडें रापोवपाक ह्या फळाचो उपेग जाता. हाचें लाकूड खूब घट आसता. कर्नाटक सरकारान हें झाड मारपाचेर बंदी घाल्या. हरडें अशें मूळ नांव.

हिरडा
संस्कृत - हरीतकी
गुजराथी - हरडे

हिरड्याच्या सात जाती आहेत - विजया, रोहिणी, पूतना, अमृता, अभया, जीवंती, चेतकी. यात बाळहिरडे, सुरवारी हिरडा, काबुली हिरडा असे प्रकार आहेत.

हिरडा - रूक्ष, उष्ण, अग्नीदीपक, तिखट, कडू, त्रिदोषनाशक.

उपयोग -

१) वातरक्तावर - सुरवारी हिरडा किंवा बाळहरीतकी यांचे चूर्ण गुळात कालवून देतात.
२) आवेवर - हिरडा, सुंठ व गुळ समभाग घेऊन त्यात मावेल इतका निंबाचा रस टाकून गोळी खायला देतात.
३) अम्लपित्तास - एक भाग हरीतकी, एक मनुका व साखर दोन भाग यांच्या गोळ्या करून सांज सकाळ घेतात.
४) ओकारीवर - हिरड्याचे चूर्ण मधाशी देतात.
५) बध्दकोष्टावर - बालहिरडे, सोनामुखी, बडीशेप व पादेलोण यांचे चूर्ण ऊन पाण्याबरोबर घेतात.
६) नेत्ररोगावर - हिरड्याचा काढा करून त्याने डोळे धुतात.

***Terminalia chebula* Retz.**
(Combretaceae)

Dried flesh of the fruit is rich in tannin. Fruits highly medicinal, used as laxative, stomachic, tonic & alterative. Trees yield a gum.

101A

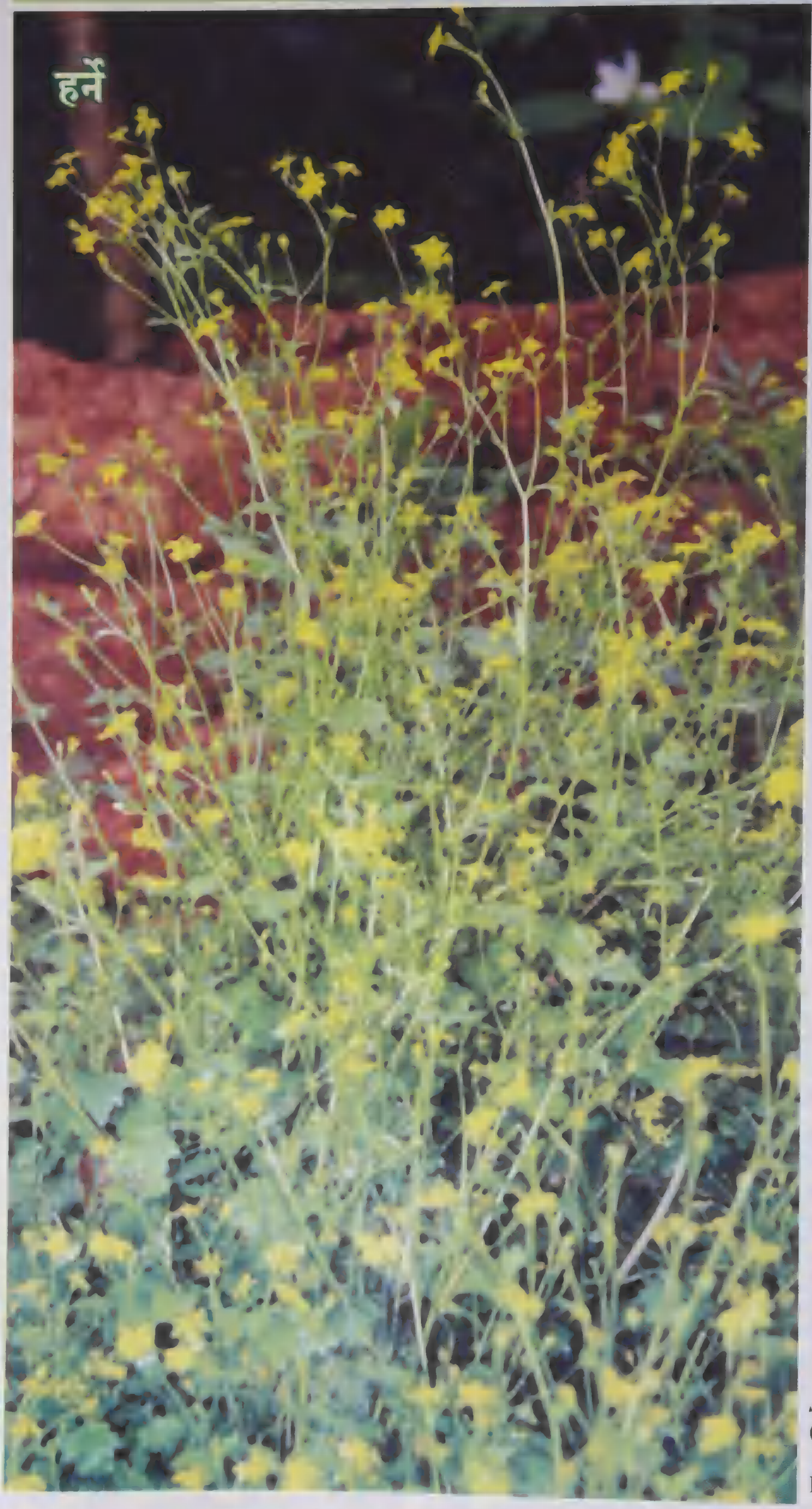

102

हर्नें

चवथीक जीं कांय विशेश पत्री वा फुलां वापरतात (देखीक बेल, जायो, तुळशी, दुर्वा) तातूंत हर्न्यांचोय आस्पाव जाता. गणपतीक दुर्वा, म्हादेवाक बेल जाल्यार पार्वतीक हर्नें आवडटात, अशें मानतात. हर्न्यांचीं फुलां बारीक, नाजूक आनी हळडुव्या रंगाचीं आसतात. ताचीं झाडां मात ल्हान रोपांभशेन. आंगान शिडशिडीत, लांब आनी पांचव्याचार पानांचीं आसतात. देखुनूच घडये ताका हर्नें (हिरवें) हें नाव पडलां जावंये. ही रोपां चोंब्यांनी किल्लतात आनी फुलतकीच सुंदर - मनभुलोवणीं दिसतात. देखून "मनाचें हरण करपी" हाचेवेल्यानूय तांका "हर्नें" हें नांव पडिल्लें आसूं येता. चवथीच्याच वेळार तीं रूजतात आनी फुलतात. तांचें देखणें रुप पळयतकीच तांकां ऋतूराणी म्हणचेंशें दिसता.

102A

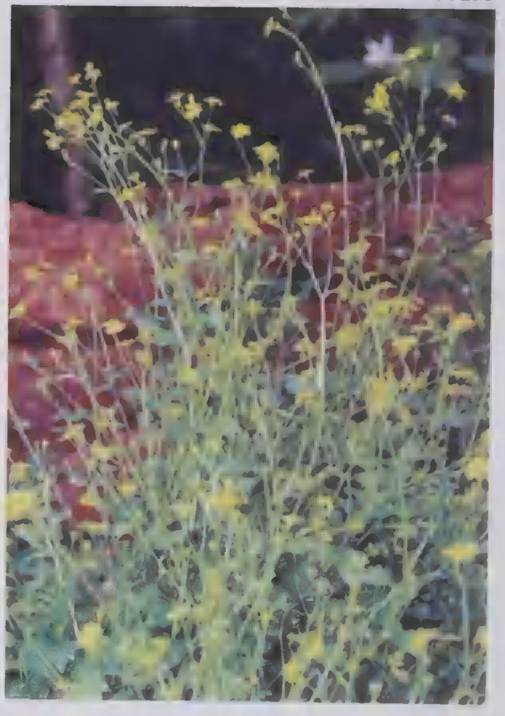

***Senecio belgaumensis* C. B. Clarke**
(Asteraceae)

Roots yield nerve tonic. Emetic.

103

हरपुलें

हें एक रुचीक अशें फळ, जें गोंयच्या जायत्या वाठारांनी दोंगरार मेळटा. ते वालीक जाता, जी काजीचेर वा हेर खंयच्याय झाडार चडटा. रानांत हे फळ दिसतकीच खालेबगर रावपाक जायना. देखुनूच घडये ताका ''हरपुलें'' (मनाचें हरण करपी) म्हण्टात जावंये. हरपुल्याची फकत भायली सालूच खातात. हें फळ दिसपाक केळ्याभशेन दिसता. हाची भाजी लेगीत करतात. ह्या फळाक चंवय, बनकेळीचें फळ वा रानकेळीचें फळ अशेंय म्हण्टात. ह्या फळांत खूब बियो आसतात.

गोमेटी

मधूर, शीतल, दंतपीडानाशक.

उपयोग -

१. फळाची भाजी करून खातात.
२. पित्तावर याच्या फुलांचे चूर्ण तूपसाखरेबरोबर देतात.

Holostemma annulare **(Roxb.) K. Schum.**
(Asclepiadaceae)

Leaves, flowers & fruits are used as vegetables. Bark yields a felere used for making cordage and paper making.

103A

104
104A

Curcuma longa L.
(Zingiberaceae)

Rhizomes are source of turmeric, used as colouring agent & condiment. Highly medicinal. Leaves also used for flavouring.

हळदीफूल
क्वचीत फुलपी ह्या हळदीच्या फुलाक बरो परमळ येता. रानवटी हळदीचें फूल चडकरून माटोळेक लायतात (आंबेहळद). आंबेहळडीचे पाळ म्हळ्यार भुरग्यांचें सप्तकी वखद. हाडां घट जावपाक, तांचेमदले बुराक वा खांची भरून येवपाक आंबेहळडीचो - भोवच उपेग जाता. हळदीचें कूट माटोळेक बांदपाची चाल आसा.

हळदफुल (हळद)
संस्कृत - हरिद्रा, रजनी
गुजराथी - हळदर
हिंदी - हळदी

हळद - तिखट, कडू, उष्ण, रूक्ष, स्त्रियांचे भूषण, कफ, वायू, रक्तदोष, कृमि, विष, अरूची, पित्त नाशक.

उपयोग -

१) हळदीच्या अंगी रक्त शुद्ध करण्याचा गुण आहे.
२) खोकल्यावर हळद भाजून निजतेवेळी ती चावून खातात.
३) सर्दी/खोकला : तापलेल्या दुधात हळदीचे चूर्ण घालून देतात.
४) मुतखड्यावर पेजेत हळद व गुळ घालून घेतात.
५) डोळे येण्यावर : डोळे आल्यावर खुपायला व दुखायला लागल्यास हळदीच्या काढ्यात फडकी भिजवून डोळ्यावर ठेवतात.
६) जखम झाल्यावर हळदीची पूड दाबून धरली असता जखमेतून निघणारे रक्त बंद होते व जखम लवकर भरून येते.

माटोळेचो बाजार

गोंयचे संस्कृतीक जीणेंत आपली खाशेली सुवात निर्माण केल्ली माटोळेची परंपरा, अर्थीक जीणेचेर प्रभाव घातले बगर कशी रावत ?

गोंयांतल्या बागायत-मालाची विक्री-केंद्रां मानिल्ल्या भाणास्तारी तशेंच फोंडें हांगाच्या सप्तकी बाजारांनी 'माटोळेच्या बाजारांक' विशेश महत्व आसा. चवथीचे आदीं खबरापत्रांतल्यान जाहीर करून माटोळेचे हे खाशेले बाजार भरतात. बुधवार आनी शनवार (फोंडें बाजार) आनी शुक्रार (भाणास्तारी बाजार) अशे थारिल्ले बाजाराचे दीस आसले तरी चवथीचो दीस पळोवन माटोळेचे खाशेले वेगळे बाजार हांगा भरतात.कुळागरांचेर पोट भरपी फोंडें आनी सांगे म्हालांतले बागायतदार आपापली फळफळावळ घेवन ह्या बाजारांत विक्री करतात. चड करून ही विक्री थोक स्वरूपाची आसता, पूण आपापले माटोळेच्यो गरजो लेगीत आशीकुशीचे लोक ह्या बाजारांतल्यानूच पुराय करतात.

एक वा दोन दीस भरपी ह्या बाजारांतल्यान लाखांनी रुपयांचो माटोळेचो माल खपता.

हेर म्हालांतल्यान आयिल्ले वेपारी ह्या बाजारांतल्यान थोक माल घेवन, आपापल्या म्हालाच्या नगर/शार केंद्रांनी माटोळेचे जिन्नस विकतात. अशेतरेन गोंयांतल्या दरेका तालुको केंद्रांचेर'माटोळेचे बाजार' भरतात. हरशीं कोणाक नाका आशिल्ल्या वनस्पतींच्या ल्हान-ल्हान गोंडांक रू.5/- ते रू.10/- मेरेन मोल फावो जाता आनी माटोळेवेल्या निस्सिम भक्तीक लागून लोक हो खर्च खोशयेन सोंसतात. दरेकलो मनीस,गरीब जावं गिरेस्त, आपले माटोळेखातीर उण्यांत उणे रू. 1000/- रूपयांचे जिन्नस घेताच.

हातूंत मुखेलपणान कातरो वा शिफ्टें, पेंड वा शेल, रानवटी फळफळावळ, असोलयो नाल्ल, तशेंच हेर भाजयेच्या वा खावपाच्या फळांचो आस्पाव आसता. आपणाले माटोळेक बांदपाच्या जिन्नसांभायर 'वजें' बी धाडपाचें आसल्यार, चडूच खर्च करचो पडटा. गांवांगांवातल्यान आयिल्ले कुळागरी वा बागायतदार हे दिसा रानांतल्यान चार-पांच दीस आदींच वचून मारून-बुडडून हाडिल्ले फळफळावळीची विक्री करून पैशे जोडटात आनी आपणाले चवथीची बेगमी करतात. हालीं तेपार गोंयच्या दोंगरांनी ही फळफळावळ मेळना वा उणी मेळटा देखून खानापूर, अनमोड हांगाच्यान त्यो घेवन येवपी 'वेपारी' पळोवंक मेळटात.

माटोळेच्या बाजाराक आयिल्लीं गिरायकां 'चोखंदळ' आसतात. घाग-यो, कांगलां सारकी फळफळावळ ताजी, तट्टटीत सोदून घेतना चार पैशे चड दिवंक तांकां वायट दिसना. चवथी आदी चार दीस सुरु जाल्लो 'माटोळेचो बाजार' चवथी दिसा सकाळीं मेरेन चलता आनी दनपार मेरेन उलगता.

माटोळेचो बाजार

माटोळेचो बाजार

माटोळेक हेर जिन्नस बांदपाखातीर केल्ली तिकटी

माटोळेक बांदिल्लीं सान्नां......

चवथ सोडून हेरकडेन माटोळी

जात्रा, काले, पालखी अशा उत्सवांवेळार देवळाकडल्या रस्त्याचे दोनूय वटांनी आर्का वळून अशी माटोळी बांदतात...

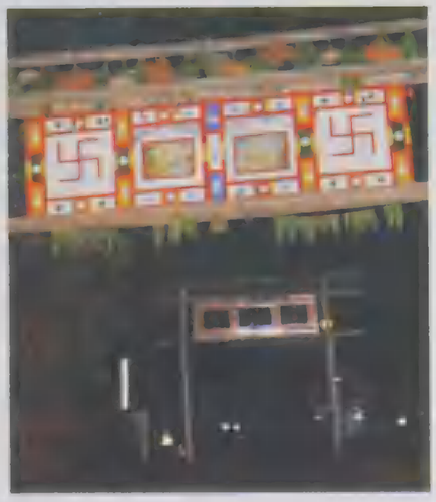

धनगर समाजाची दसऱ्याची माटोळी...

चडकरून चवथीवेळार तुळशीमुखार अशी माटोळी बांदतात...

माटोळेंतले फळफळावळीचे प्रकार / उपेग

	माटोळेचे फळफळावळीचें नांव	विखारी	अविखारी	वखदी	उपेग
1	अर्जुन		,,		सालीचो उपेग गोडेमुताक
2	अणस		,,		खातात.
3	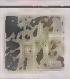 आग्रां		,,		गांठ विटपाच्या दुयेंसाचेर
4	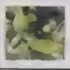 आनयाचीं फळां		,,		मदेराखातीर झाड वापरतात.
5	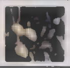 आंबली		,,		खातात. रक्तरोग, कातीचो रोग हांचेर.
6	आंबाडे		,,		खातात.
7	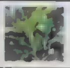 आंब्या-ताळो		,,		दीख दोळ्यांत पडल्यार पानान काडटात.
8	आमटीं		,,		खातात.
9	आसाळे		,,		कामणीच्या दुयेंसाक.
10	ईडलिंबू		,,		खातात. आम्लपित्ताचेर वापरतात.
11	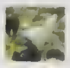 उरफाटे कांटयेचीं फळां		,,		पाळ धुंवळीक झरोवन लावप.
12	उशीकांडो		,,		साखर करतात, रस पितात.
13	अंजीर		,,		कफ जाल्यार खातात.
14	कणंगां		,,		भाजी आनी खीर करून खातात.
15	करडी		,,		जोर आयल्यार पाळ झरोवन लायतात.
16	करमल		,,		खातात. लोणचें करतात.
17	करमल (रानवटी)		,,		पाय वळल्यार सालीचो रस लायतात.
18	कवंडाळें	,,			तकलेची फोडाफोड जाल्यार फळांतलो गर दितात.
19	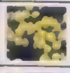 कांगल्यो		,,		कामणीच्या दुयेंसाचेर
20	कारवां		,,		लाकूड जळवाक वापरतात.
21	कारांदो		,,		घुंवळ आयल्यार काप तापोवन माथ्यार दवरतात.
22	काळ्यागोंड्याचीं फळां	,,			गोरवांक कुरनाची पिडाजाल्यार साल उकडून दितात.
23	किल्ल		,,		खातात.
24	कुड्डूक		,,		खातात.

	माटोळेचे फळफळावळीचें नांव	विखारी	अविखारी	वखदी	उपेग
25	कुसडेचीं फळां		,,		फळांची भाजी करतात. घोशे, दंत जाल्यार पाळ झरोवन दितात.
26	केवणीचे दोर		,,		ल्हान भुरग्याच्या मुरडाचेर रस दितात.
27	केळ्यां-घड		,,		पोटाच्यो, मुत्रपिंडाच्यो पिडा पयस करपाखातीर.
28	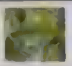 कोयतेवाल		,,		भाजी करून खातात.
29	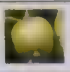 गेळफळां	,,			निर्मळी सारख्या दुयेंसाक फळ झरोवन दितात.
30	गोकर्णीची सांग		,,		माटोळेची सोबाय वाडयता.
31	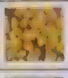 घागऱ्यो		,,		----
32	घोटीफळां	,,			पाळां गोरवांच्या विकारांचें वखद.
33	घोसाळें		,,		भाजी करतात, खतखत्यांत घालतात.
34	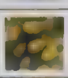 चाफ्याचीं फळां		,,		मदेराखातीर लाकूड वापरतात.
35	चिकू		,,		खातात. फ्रूट सॅलडांत घालतात.
36	चिड्डो		,,		----
37	चिबूड		,,		खातात.
38	चिरको		,,		उकडून खातात.
39	जगमां		,,		खातात.
40	जायफळ		,,		पोटांत त्रास जाल्यार जिरवणेचें वखद
41	जिरमुलो		,,		धांत दुयेंसाचेर झरोवन दितात.
42	टिपलूस		,,		लाकडाचो उपेग मदेराखातीर करतात.
43	डाळिंब		,,		निर्मळी वा हागवण जाल्यार सालीचें उदक दितात.
44	तट्टमाडयेची सुपारी		,,		शिजोवन उकडून खातात.
45	तवशें		,,		खातात.
46	ताम्हण		,,		मदेराचें झाड, भुरगे भोवरे करतात.
47	तिळीं		,,		बियो लाडवांक वा नेवऱ्यांक घालतात.
48	तुट्टूट्टां	,,			तकलेच्या दुखण्याचेर वापरतात.
49	तेफळां		,,		पोट फुगल्यार तेफळाचें उदक दितात.

	माटोळेचे फळफळावळीचें नांव	विखारी	अविखारी	वखदी	उपेग
50	तोरींग		”		खातात. फ्रूट सॅलडांत घालतात.
51	द्राक्षां		”		खातात.
52	दुदी		”		फळभाजी खातात.
53	नवें		”		नवें म्हळ्यार भात. गोंयांत भाताचें शीत हें मुखेल अन्न.
54	नागुलकुडो		”		मूळ वखदी आसा.
55	नाण्याचीं फळां		”		लाकूड मदेराखातीर वापरतात.
56	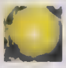 नारींग		”		फळां खातात.
57	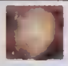 नाल्ल		”		खातात. देवकार्यांत म्हत्वाचो वापर.
58	नाल्लपेंडी		”		खातात. देवकार्यांत म्हत्वाचो वापर.
59	नाल्ल (किनारी)	”			हीं फळां माटोळेची सोबितकाय वाडयतात.
60	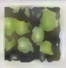 नाल्लबोंडे	”			----
61	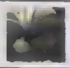 नीरपणस		”		भाजी करून खातात.
62	पडवळ		”		छातयेंतली धडधड/दूख हांचेर रस भोंवच गुणकारी
63	पडोळेची सांग	”			लाकूड मदेराक वापरतात.
64	पणस		”		खातात.
65	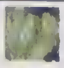 पातपणस		”		खातात.
66	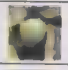 पेर		”		दंताच्या दुयेंसाचेर कोमरी खातात.
67	पोपाय		”		कातीचे रोग, घोशे हांचेर गुणकारी.
68	फागलां		”		घुंवळ आयल्यार पाळ झरोवन दितात.
69	फिरशेलीं		”		----
70	बणकीचें फळ				सोऱ्यांत नशा येवपाखातीर वापरतात.
71	बदाम		”		कुडीचे घटसाणेखातीर.
72	बाभळीचीं फळां		”		निर्मळेक फळ झरोवन दितात.
73	बेलफळ		”		दोळे सुजल्यार पानां वांटून लायतात.
74	बोणकाळी		”		नाळकुटाच्या दुयेंसाचेर वखद.

	माटोळेचे फळफळावळीचें नांव	विखारी	अविखारी	वखदी	उपेग
75	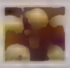 भिल्लमाडाचीं फळां	,,			पानां गोरवांची खावड.
76	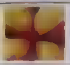 भेकरे		,,		साल धाडावन 'धान' दुयेंसाक वापरतात.
77	मको		,,		शिजोवन वा भाजून खावपाचें फळ
78	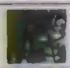 मस्कासांग		,,		पोट निवळ उरपाक पानांची भाजी खातात.
79	माट्टां		,,		मदेराचें झाड. पानां सावळ म्हण वापरतात.
80	मावळींग		,,		ओंकारो, पोटदुखी हांचेर सालींचो रस दितात.
81	मोगें		,,		खातात.
82	मोसंबी		,,		खातात.
83	रानदोडगीं		,,		----
84	रानभेंडे		,,		----
85	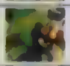 रानवायंगीं		,,		----
86	रानहळद		,,		जखम भरून येवपाक लेप लायतात.
87	रामरखेचीं फळां	,,			ल्हान भुरग्यांक दमो जाल्यार पाळ झरोवन दितात.
88	लिंबू		,,		लोणचें करतात. साल सुकोवन ल्हान भुरग्यांक पोटविकाराचेर दितात.
89	वज्रमूठ		,,		लुतीच्या दुयेंसाचेर वखद.
90	वर्सभोगी		,,		गोडेमुताच्या दुयेंसाक भाजी खातात.
91	वाग-चपको	,,	,,		----
92	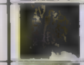 वायंगें		,,		भाजी खातात.
93	वाल		,,		रूचीक, पुश्टीक पालेभाजी.
94	शिरमंडोळेचीं फळां	,,	,,		पानांची भाजी करून खातात.
95	शमी		,,		खांदयो समीधा म्हण वापरतात.
96	शेरवडां		,,		घुंवळ आयल्यार पाळ झरोवन दितात.
97	सतफळ		,,		भुरग्याच्या सप्तकी वखदाचो एक घटक.
98	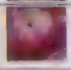 सफरचंद		,,		फळ खातात.
99	सीताफळ		,,		स्मरणशक्त वाडपाखातीर फळ खातात.
100	सुपारी		,,		पचनशक्त वाडयता.
101	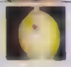 हड्डें		,,		चामडें रापोवपाक वापरतात. लाकूड मदेर म्हण वापरतात.
102	हर्ने		,,		---
103	हरपुलें		,,		फळ भाजी वा भजी करून खातात.
104	हळडीफूल		,,		भोवगुणी वखदी पाळ

माटोळेंतले फळफळावळीच्या झाडांचे प्रकार/उपेग/जावपाची सुवात

	झाडाचें नांव	झाडाचो प्रकार	वखदी/उपेगी आंग	जावपाची सुवात
1	अर्जुन	व्हड झाड	साल	दोंगर
2	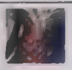 अणस	ल्हान झाड/झोंप	फळ	कुळागर/ दोंगर
3	आग्रां	बारीक झाड	पाळ	दोंगर
4	आनयाचीं फळां	मध्यम झाड	साल	दोंगर
5	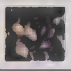 आंबली	व्हड झाड	फळ/पान	दोंगर, कुळागर
6	आंबाडे	झाड	फळ	कुळागर
7	आंब्या-ताळो	व्हड झाड	पान	कुळागर, दोंगर
8	आमटीं	मध्यम झाड	फळ	दोंगर
9	आसाळे	मध्यम झोंप	पान, फळ	दोंगर
10	ईडलिंबू	मध्यम झाड	पान, फळ	कुळागर/ बाग
11	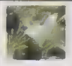 उरफाटे कांटयेचीं फळां	बारीकशें झाड	पाळ	दोंगर
12	उशीकांडो	रोंप	खोड/पान	मळो/बाग
13	अंजीर	व्हड झाड	दीख	कुळागर
14	कणंगां	कंद	---	मळो
15	करडी	बारीक झाड	फुलां	दोंगर
16	करमल	झाड	फळ	कुळागर
17	करमल (रानवटी)	झाड	पानां	दोंगर
18	कवंडाळें	वाल	फळ	दोंगर
19	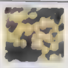 कांगल्यो	वाल	पाळ, फळां	दोंगर
20	कारवां	झाड	खोड	दोंगर
21	कारांदो	वाल	फळ	दोंगर/घरभाट
22	काळ्यागोंड्याचीं फळां	मध्यम झाड	साल	दोंगर
23	किल्ल	मध्यम झाड	कोंब	दोंगर
24	कुड्डूक	बारीक रोप	पानां	दोंगर
25	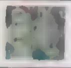 कुसडेचीं फळां	बारीक झोंप	फळां, पानां	दोंगर
26	केवणीचे दोर	बारीक झाड	फळां, दोर	दोंगर

	झाडाचें नांव	झाडाचो प्रकार	वखदी/उपेगी आंग	जावपाची सुवात
27	केळ्यां-घड	ल्हान झाड	फळ, पान, खोड	कुळागर/घरभाट
28	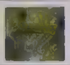 कोयतेवाल	वाल	सांग	दोंगर
29	गेळफळां	लहान/मध्यम झाड	फळ	दोंगर
30	गोकर्णीची सांग	बारीकशें रोंप	सांग	घरभाट
31	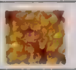 घागऱ्यो	मध्यम झोंप	पानां, पाळ	घरभाट/दोंगर
32	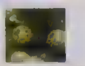 घोटीफळां	व्हड झाड	पाळ, पानां	दोंगर
33	घोसाळें	वाल	फळ	मळो
34	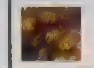 चाफ्याचीं फळां	व्हड झाड	फूल	कुळागर
35	चिकू	मध्यम झाड	फळ	कुळागर/बाग
36	चिड्डो	ल्हान रोंप	---	बाग/कुळागर/दोंगर
37	चिबूड	वाल	फळ	मळो
38	चिरको	वाल	फळ	दोंगर
39	जगमां	व्हड झाड	खोड	दोंगर
40	जायफळ	मध्यम झाड	फळ-पान	कुळागर
41	जिरमुलो	वाल	फळ	दोंगर
42	टिपलूस	झाड	खोड	दोंगर
43	डाळिंब	ल्हान झाड	बियो, साल	कुळागर/बाग
44	तट्टमाडयेची सुपारी	व्हड, लांब झाड	खोड, बीं	कुळागर
45	तवशें	वाल	फळ	मळो
46	ताम्हण	व्हड झाड	खोड	दर्यांचे/न्हंयचे देगेर
47	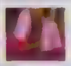 तिळीं	ल्हान रोंप	बीं	शेतात/बाग/कुळागर
48	तुट्टूट्टां	मध्यम झोंप	फळ	दोंगर
49	तेफळां	व्हड झाड	फळ, खोड	दोंगर/कुळागर
50	तोरींग	व्हड झाड	फळ, खोड	कुळागर/बाग
51	द्राक्षां	वाल	फळ	मळो
52	दुदी	वाल	फळ, देंठ	मळो
53	नवें	बारीक रोंप	---	शेत

		झाडाचें नांव	झाडाचो प्रकार	वखदी/उपेगी आंग	जावपाची सुवात
54		नागुलकुडो	व्हड झाड	खोड, दिख	दोंगर
55	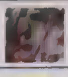	नाण्याचीं फळां	व्हड झाड (रुख)	खोड	दोंगर
56		नारींग	मध्यम झाड	फळ	कुळागर/ बाग
57		नाल्ल	व्हड झाड	खोड	दर्यादेगेर
58	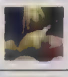	नाल्लपेंडी	व्हड झाड (रूख)	सगले भाग	भाट/कुळागर
59		नाल्ल (किनारी)	व्हड झाड	फळ, खोड	दर्याचे देगेर
60	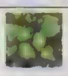	नाल्ल बोंडे	---	---	---
61		नीरपणस	व्हड झाड (रूख)	सगळे भाग	कुळागर
62		पडवळ	वाल	फळ	मळो
63		पडोळेची सांग	झाड	फळ/सांग/खोड	दोंगर
64		पणस	व्हड झाड (रूख)	फळ/सगळे भाग	कुळागर
65		पातपणस	व्हड झाड	फळ	दोंगर/कुळागर
66		पेर	मध्यम झाड	फळ	कुळागर
67		पोपाय	ल्हान झाड	फळ	कुळागर/बाग
68	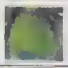	फागलां	वाल	फळ	दोंगर
69	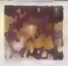	फिरशेलीं	वाल	पाळ	दोंगर
70		बणकीचें फळ	झोंप	फळ	बांद/व्हाळ/न्हंयचे देगेर
71		बदाम	व्हड झाड	फळ	कुळागर/दोंगर
72		बाभळीचीं फळां	मध्यम झाड	फळ, साल	दोंगर
73		बेलफळ	मध्यम झाड	सगलीं आंगां	कुळागर/बाग
74		बोणकाळी	रोंप	पाळ	कुळागर, दोंगर
75		भिल्लमाडाचीं फळां	व्हड झाड (रूख)	खोड/पानां	कुळागर, दोंगर
76		भेकरे	व्हड झाड (रूख)	---	दोंगर
77		मको	रोंप	बी	शेत/ मळो
78		मस्कासांग	मध्यम झाड	पान, फूल, सांग	बाग/कुळागर
79		माट्टां	व्हड झाड	साल, खोड, दीख	दोंगर

		झाडाचें नांव	झाडाचो प्रकार	वखदी / उपेगी आंग	जावपाची सुवात
80		मावळींग	ल्हान रोंप	फळ	कुळागर / घरभाट
81		मोगें	वाल	फळ	मळो
82		मोसंबी	मध्यम झाड	फळ, साल	कुळागर
83		रानदोडगीं	वाल	---	दोंगर
84		रानभेंडे	रोप	फळ	दोंगर
85	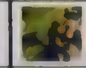	रानवायंगीं	झोंप	---	दोंगर
86	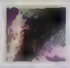	रानहळद	ल्हान रोंप	मूळ / फूल	पठार / दोंगर
87	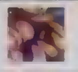	रामरखेचीं फळां	वेल	पाळ	दोंगर
88		लिंबू	झोंप	फळ / पान	कुळागर
89	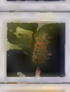	वज्रमूठ	रोंप	---	दोंगर
90		वर्सभोगी	वाल	फळ	मळो
91		वाग-चपको	वाल	---	दोंगर
92		वायंगें	ल्हानशें रोंप	फळ	कुळागर / घरभाट
93		वाल	वाल	पानां / सांग	मळो
94	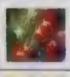	शिरमंडोळेचीं फळां	वाल	पानां	दोंगर
95	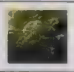	शमी	मध्यम झोंप	पाळ	दोंगर
96	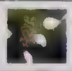	शेरवडां	झोप	पाळ	दोंगर
97		सतफळ	ल्हान झाड	पाळ, फळ	न्हंयेदेगेर / व्हाळादेगेर
98		सफरचंद	मध्यम झाड	फळ	मळो
99		सीताफळ	मध्यम झाड	फळ	दोंगर / कुळागर
100	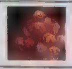	सुपारी	झाड	फळ	कुळागर
101		हड्डें	मध्यम झाड	फळ	दोंगर
102		हर्ने	रोप	---	दोंगर / घरभाट
103	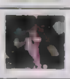	हरपुलें	वाल	फळ	घरभाट, दोंगर
104		हळदीफूल	रोप	मूळ, फूल, पान	कुळागर

श्रावणांतले आयतार

संदीप शं. शेट वेरेंकार, रोशन कुडाळकार

बायलमनीस आनी व्रत ह्या दोगांयभितर एक वेगळेंच नातें आसा. चडश्या व्रतांच्या दिसा उपास करपाची चाल आसा. घडये बायलांचे खर निष्ठेक लागुनूच चडशी 'व्रतां' तांचेखातीर राखीव आसात.

गोंयांत श्रावण म्हयन्यांतले 'आयतार' पुजप हो बायलांचो एक मुखेल सण. एक व्रत-वीर्त म्हण आयाव (सवायशीण) बायलो 'आयतार' पुजतात. 'आयताराची' पुजा अशेतरेन फकत गोंय धरून कोंकणांतूच जाता. घोवाक लांबदीक आयुश्य लाबचें आनी तोच घोव जल्मजल्मांतरी मेळचो म्हण वटपोर्णिमा (वडापुनव) करतात, तेच भावनेन बायलो श्रावणांतले 'आयतार' पुजतात.

'आयतार पुजा' कित्याक ?

'आयतार' म्हळ्यार 'आदित्यवार'. 'आयताराची' पुजा म्हळ्यार आदित्याची - सूर्याची पुजा. सूर्य - सृष्टीचो पालनकर्तो. ताचेच उर्बेचेर - उष्णतायेचेर संवसार चलता. 'आयतार' पुजून सूर्याविशींची कृतज्ञताय मनीस उक्तायता.

श्रावणांतले 'आयतार' पुजूंक खेरीत कारण आसा. आदल्या तेंपार लग्न जावन नव्यानूच घोवागेर गेल्ले व्हंकलेक आपल्या कुळारा परतुपाचें एक 'नीब' जाय आशिल्लें. तातुंतल्यानच पयलो 'आयतार' कुळारा येवनच पुजपाचें 'शास्त्र' निर्माण जालें. श्रावणांतलो पयलो आयतार नवे व्हंकलेन घोवाघरा पुजल्यार तिच्या मांवाक तें वायट पडूं येता अशी लोकसमजणी तयार जाली (केली ?).

आदल्या तेंपार बायलेन घराभायर सरप भोवच कठीण आशिल्लें. अशावेळार 'पत्री' एकठांय करपाच्या निमतान काय जायना, तिका भायर भोंवपाची संद 'आयतार पूजपाचे' चालीन दिल्ली. हे पूजेनिमतान एकामेकांगेर वचप, हळदी-कुंकूम वा फुगडी सारक्या कार्यावळींक लागून तांचेभितर एकवट निर्माण जावप हे हेतू लेगीत साध्य जाताले. हे पुजेक मुखेलपणान विंगड-विंगड वनस्पतींचीं पानां - म्हळ्यारूच 'पत्री' लागता. भोंवतणच्या पर्यावरणाकडेन मनशाची वळख जावंची आनी तातुंतल्यान ते - ते वनस्पतींची राखण जावंची, होय बी 'आयताराचे पुजेफाटलो' उद्देस जावन आसा. वनस्पतींकडेन जाल्ले हे वळखींतल्यान, तांचे वैजकी आनी दीसपट्टे जीणेंतले हेर गूण मनशाक होल्मले.

पुजेचें स्वरूप

सवाशीण बायलो सकाळींफुडें उठून न्हावनधुवून 'पत्री' हाडपाक वतात. हातुंतली कांय पत्री भोंवतणीच जावपी फुलझाडांचीं वा हेर उपेगी झाडांची आसता. जाल्यार कांय पत्री लागीं-लागसारुच जावपी ल्हान-ल्हान वनस्पतींची आसता. पुर्वजांनी ह्या पत्रींक दिसपाक मजेशीर पूण अर्थपुराय अशीं नांवां दवरल्यांत. देखीक

कावळ्याचे कोव, घोड्याचीं पावलां, सोश्यांचे कान आदी.

एक तांबयो (कलश) घेवन भितर उदक घालतात. हळद-पिंजर लायिल्लो एक नाल्ल ताचेर दवरतात आनी मागीर हो कलश पाटार वा खोल्यार पुजूंक दवरतात. पाटाचे उजवे वटेन दिवली पेटोवन दवरतात. ह्या पाटाभोंवतणी/मुखार सोबीत रांगोळी घालतात. 'दाव' म्हण एक धवो कपडो घेतात. तातूंत सुपारी, हळडीचो कुडको (कूट), गंध, हळद-पिंजर लायिल्लें फूल आनी नाणें बांदून एका दोणांत दवरतात. दावांत आशिल्ले सुपारेक 'वरूण देव' जाल्यार नाण्याक 'लक्ष्मी' मानतात. श्रावणांतल्या सगल्या आयतारांक होच 'दाव' सांबाळून दवरून पुजतात. तेच भशेन कलश आनी नाल्ल लेगीत तोच उरता.

दाव दवरपाक जे दोणे (द्रोण) करतात, ते मात दरेका आयताराक बदलतात. पयल्या आयताराक पारजताचीं पानां, दुसऱ्याक हळडीचीं, तिसऱ्याक खांवचीं पानां जाल्यार, चवथ्या (आनी पाचवो आयलो जाल्यार) शेरवडीचीं पानां 'द्रोण' करूंक वापरतात. एकवीस हरयाळीचीं केसरां नाल्लाचेर दवरतात. पांच केसरां दरेकी दोण्याचेर, विड्याचेर (खावचें पान आनी सुपारी), आनी सूर्याक ओंपतात. तशेंच पांच हरयाळेचीं केसरां पूजा करपी बायल आपल्या माथ्यार माळटा. 'आयतार' पुजतनाच दिवलेचीय पूजा जाता.

निमण्या आयताराक (चौथो वा पाचवो) शेरवडीचीं पानां दोणो करूंक वापरतात. हीं पानां धव्या रंगाचीं आसतात. हीं पानां पिकिल्ल्या केंसाभशेन आशिल्ल्यान, तशेंच हो आयतार निमाणो आशिल्ल्यान ताका 'म्हातारो' आयतार म्हणतात. पांचव्या आयताराक (आयलोच जाल्यार) स्त्रीलिंगी झाडाच्या (देखीक हळद, शेरवड आदीं) पानांचोच दोणो करतात.

कसल्याय फळांचो आनी पंचामृताचो निवेद दाखयतात आनी पुजा जातकीच तो प्रसाद आनी तीर्थ म्हण भक्तीभावान वांट्टात. त्याभायर दरेका आयताराक वेगळो-वेगळो खाशेलो निवेद दाखयतात. तांचो क्रम आनी अर्थ असो :-

1) पयल्या आयताराक 'मुठले' (उकडिल्लें पीठ) :- मुठल्यांचो निवेद दाखयतकीच 'आयतार' स्थीर-एका जाग्यार बसता.

2) दुसऱ्या आयताराक 'पातोळ्यो' :- पातोळ्यांचो निवेद दाखयतकीच आयतार 'पातळावन' बसता.

3) तिसऱ्या आयताराक 'खिचडी' :- देव 'सगलेकडेन सगल्या गजालींनी आसा' अशें मानपाची ही चाल. (खिचडेंत साबार जिन्नस आसतात.)

4) चौथ्या आयताराक 'पोळे':- पोळ्यांचो निवेद दाखयतकीच देव पळटा-पळून वता.

निमण्या आयताराक तुळशींत पायतकीच (विसर्जन करतकीच) दाव सोडून तातुंतली सुपारी 'प्रसाद' म्हण बायलां खातात. नाल्लाची पंचखाद करून घरच्यांक आनी शेजाऱ्यांक वाडटात.

सगल्या आयतारांक बायल 'उपास' करता. ती एक वेळचें (रातचें) जेवण जेवता. गरीब आसूं वा गिरेस्त, दृढ निष्ठेन बायलां आयतार पुजतात.

पुजा करपाचे रितींत वाठाराप्रमाण फरक पडटा. कांयकडेन सगले तरेची पत्री एका केळींच्या खोल्यार दवरून ताची पुजा करतात, जाल्यार हेर कडेन कलश-नाल्ल बी वापरून 'आयतार' पुजतात.

पुजेंतली पत्री

गोंयांत पत्रीपुजेसंबंदांत जायत्यो आख्यायिका आसात. एक मनीस पत्री आनी माटोळेची फळफळावळ हाडूंक दोंगरार गेल्लो. तो परतो आयलोच ना. घडये ताका वागान खालो. त्या वर्साच्यान त्या घराण्यांत 'गणेस' पुजीनात. ही चाल आयज लेगीत चालू आसा.

तशेंच हाचेफुडें कोणाक वागापसून भंय उरचो न्हय देखून पंचमी दिसा 'व्याघ्रदेवता' पुजपाची चाल आसा.

मुसंडीचीं (शेरवडीचीं) धवीं पानां कुशीक काडून तिची 'शंकरपार्वती' रुपान पुजा करपाचीय चाल पळोवंक मेळटा.

'आयताराची' पुजा करूंक चड करून सकयल दिल्ली पत्री वापरतात.

हुंदराचे कान, सोंश्याचे कान, कावळ्याचे / सीतेचे फोव, तबकडी, सीतेची तिकली, सीतेचें काजळ-कुंकूम, घोड्याचीं पावलां, घोड्याची जिबली, भिल्लमाड, म्हातारेचीं बोंदरां (म्हातारेची शेंदरी, मांदरी, अशेय प्रकार आसात), सत्री, रामाचीं बोटां, रामाचीं पावलां, कावळ्याचो दोळो, लज, बिंबलो, बेलापान, शेरवडां, आदी. आयतार पुजताना त्यावेळार फुलपी सगले तरेच्या फुलांचो उपेग जाता. पूण पारजताचें फूल 'आयताराचे' पुजेंत सामकें गरजेचें. पारजताचीं पांच तरी फुलां हे पुजेक जायच. वयर दिल्ले वनस्पतींभायर दाय, गवळण, दिवली वा समय, सीतेबोटां, सीतेचंवर, सीते चामय, रामापाट, रामाचो मळ अश्यो हेर वनस्पतीय वापरतात.

श्रावण म्हयनो लागतनाच वयल्या पत्रींच्यो वनस्पती किल्लतात-रुजतात. आकारान साप्प ल्हान, दिसूंक तणांभशेन वा ल्हानशे वालीभशेन आशिल्ल्यो ह्यो वनस्पती तळपांच्या खांचींनी, घराचे भितोडेक, तळ्यादेगेर वा खळयेंत बी जातात. ह्या वनस्पतींक पाणठळ पूण सांवटाची जमीन मानवता. ह्यो वनस्पती इतल्यो नाजूक आसतात, सूर्याचें मातशें वत लागतकीच त्यो बावतात आनी करपून लेगीत वतात. उणेपुरीं म्हयनोभर जगपी ह्यो वनस्पती आयताराखातीर पूर्वजांनी सोदून काडल्यो, हाचे वेल्यान तांची वनस्पतीशास्त्रीय जाण होल्मता. अशेरितीन पत्रीपुजेंतल्यान सैमपुजा करून 'आयताराची पुजा' सोंपता. लग्नाच्या पयल्या वर्सा हे पुजेक बायलांचे नदरेन व्हड महत्त्व आसता.

***

1

म्हातारेचीं बोंदरां

ही वनस्पती 'आयतार' पुजूंक वापरतात, त्याभायर 'गौरीपुजेक' लेगीत वापरतात. पानांचो कसाय करतात.

Selaginella **sp.**
(Selaginellaceae)

It is a wild fern, but often cultivated as ornamental.

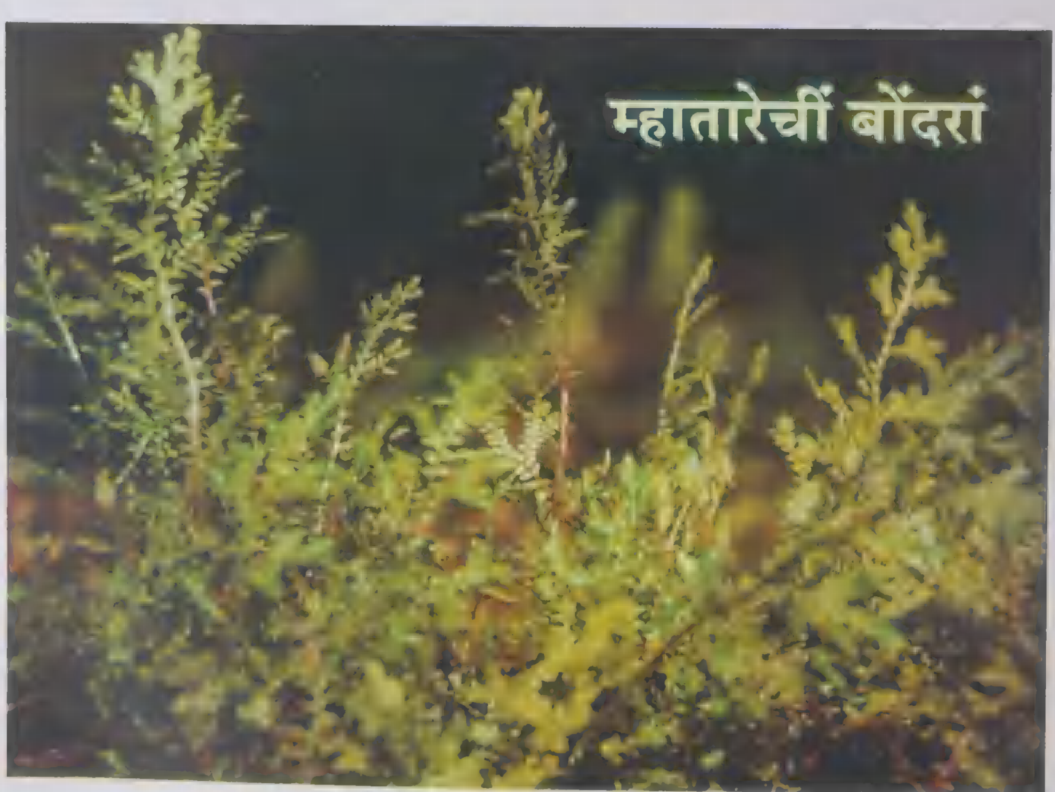

2

कावळ्याचे फोव

हाच्यो बियो/फुलां कावळे/सवणीं खातात. थंडी जाल्यार तांचो कसाय करून पितात.

***Eragrostis unioloides* (Retz.) Nees ex Steud**
(Poaceae)

Some varieties used to make mats.

3

4

सीतेचें काजळकुंकूम

***Desmodium triflorum* (L.) DC.**
(Fabaceae)

5

सीतेची तिकली

***Desmodium triflorum* (L.)DC.**
(Fabaceae)

6

सोंश्याचे कान

दंत जाल्यार तांचेर वखद म्हण पानांचो रस घेतात. तांका 'दवलो' अशेंय म्हणटात.

***Elephantopus scaber* L.**
(Asteraceae)

कावळ्याचो दोळो

हें गोगलगायेचें घर.

Commelina benghalensis
(Commelinaceae)

Herb is refrigerent.

7

8

घोडयाचीं पावलां

गौरीपूजन तशेंच आयतार पुजतना वापरतात.

***Adiantum lonulatum* Burm.**
(Adiantaceae)

The plant contains essential oil and the fern is used as tonic.

9

बिंबलो

हांचे पानांपासून सान्नी (पिसुंद्रयो) तयार करतात.

***Cyperus* sp.**
(Cyperaceae)

All the varieties are good as fodder.

10

तबकडी

फळांचो उपेग थरथरो भरता तांचेर करतात. हांच्या बियांपसून 'तुपमिरी' तयार करतात, जांचो उपेग पेयां तयार करूंक जाता.

***Sida rhombifolia* L.**
(Malvaceae)

Entire plant is a nerve tonic. The steam obtained by boiling the plant in water is good to cure back aches due to slip-disc. spondalytes.

भिल्लमाड

Rhynchospora wightiana
(Nees) Steud.
(Cyperaceae)

Used as fodder.

11

12

घोडयाची जिबली

Athyrium hohenackeranum
(Kunze) T. Moore.
(Athyriaceae)

13

सत्री

हिका माड अशेंय म्हणटात. लाजवंती (मराठी) अशेंय म्हणटात.

Biophytum sensitivum **(L.) DC.**
(Oxalidaceae)

Tonic and stimulant. Used in chest complaints.

पारिजातक

संस्कृत - हारधिंगडा

पाच स्वर्गीय वृक्षांत याची गणना आहे. (मंदार, पिंपळ, कल्पवृक्ष, हरिचंदन व पारिजातक)

उपयोग -

१. पाल्याच्या उपयोग हिंवतापावर करतात.
२. फुलांचे देठ कालवून, सुकवून पाण्यात घालतात व पिवळा रंग तयार करण्यास वापरतात.
३. सर्पदंशावर याच्या पाल्याचा व सालीचा उपयोग करतात.
४. गजकर्णावर याच्या पाल्याचा रस लावतात.

Nyctanthes Arbor-tristis, **(L.)**
(Nyctaginaceae)

14

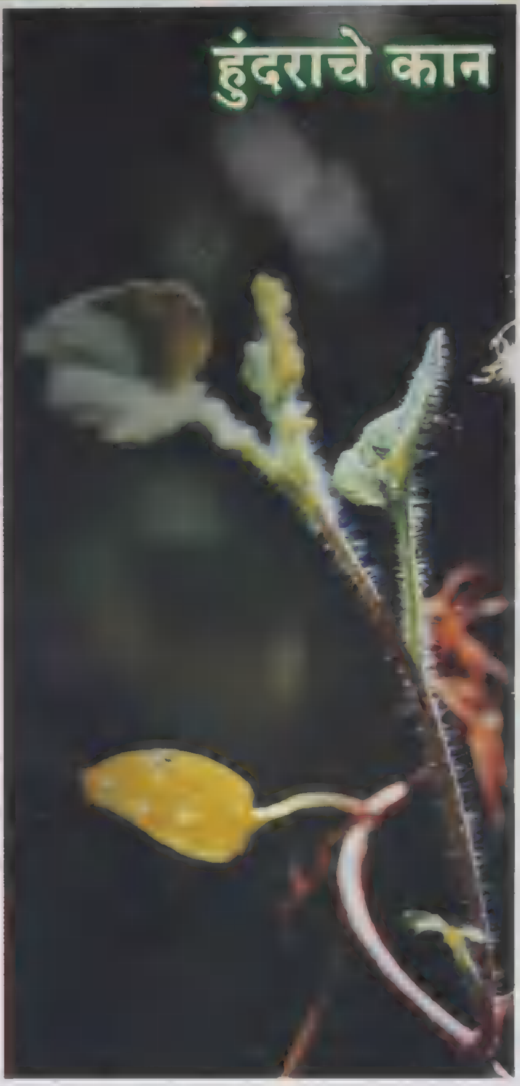

15

उंदराचे कान

Emilia Sonchifolia (L.) DC.
(Emiliaceae)

मराठी - उंदिरकानी
संस्कृत - आखुकर्णी
गुजराथी - उंदरकानी
हिंदी - मूसाकानी

याच्या दोन जाती आहेत. एक बागेत उगवणारी व दुसरी रानात उगवणारी; यात लघु व थोर असे दोन प्रकार आहेत.

उंदिरकानी - तिखट, कडू, उष्ण, शीतल, तुरट, कफ, पित्त, शूल, कृमी नाशक

उपयोग :

१) डोक्यातील गर्मी दूर होण्यास - या झाडाचे चूर्ण नाकात ओढतात.
२) कान फुटल्यास - हिचा रस कानात घालतात.
३) पोटातील गर्मी, कृमी - हिचा रस घेतात.

रान उंदिरकानीचे उपयोग :

१) सर्पाच्या विषावर - हिचा रस देतात.
२) दंतकृमीवर - हिचा रस, मध व पाणी एकत्र करून चूळ भरले असता दातातील किडे मरून दातास बळकटी येते.
३) पोटफुगीवर - हिच्या मुळांना पाण्यात वाटून पोटावर लेप देतात.
४) काटा अंगात मोडून राहिला तर - हिचा लेप करतात व ज्या ठिकाणी काटा रुतला असेल तेथे देतात.

16 *Mimosa pudica* L.
(Mimosaceae)

लज

मूतखडो, पित्त, न्हीद पडना ताचेर उपेग करतात.

लाजाळू

संस्कृत - लज्जालू
गुजराथी - रीसामणी
हिंदी - शर्मानी, इच्छुमुई

लज - तिखट, कडू, तुरट, शीतल, रुक्ष, वायु, कफ, पित्त, रक्तदोष, अतिसार, श्वास, सूज, दाह, व्रण यांचा नाश करते.

उपयोग :

१) डांग्या खोकल्यावर - याच्या मुळाचे चूर्ण मधात देतात.
२) मूळव्याधीस - लाजाळूच्या पाल्याचा रस दिवसातून दोन तीन वेळा मूळव्याधीस लावतात. तसेच मूळव्याध विकारात रक्त थांबण्या करिता पानांचे चूर्ण दुधातून देतात.

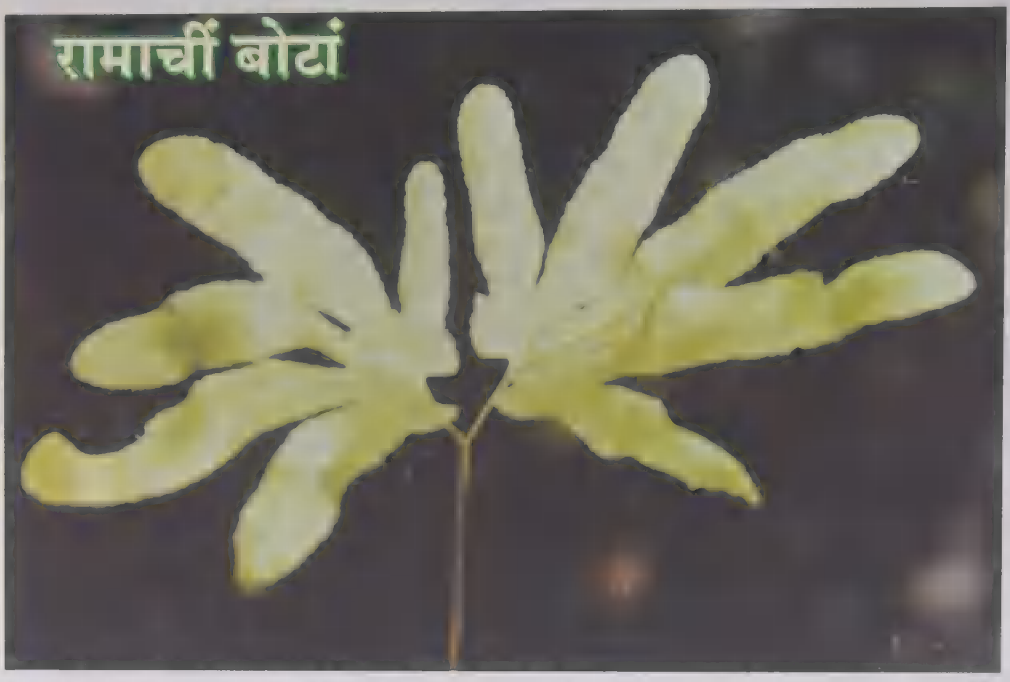

17

Lygodium flexuosum **(Linn.)Sw. in Schrad.**
(Schizaeaceae)

रामाचीं बोटां

खोकलेचेर वखद म्हण वापरतात.

गौरीच्या फण्या

उपयोग :

१) धांवऱ्यावर - या वेलीचा पाला वाटून लेप लावतात.

२) आगपैणीवर - या वेली सुकवून यांची काळसर रंगाची कच्ची राख करून, ती तीळाच्या तेलात घालून लावतात.

18

Lygodium flexuosum **(Linn.)Sw. in Schrad.**
(Schizaeaceae)

धर्मीक कार्य आनी वनस्पत

वनस्पतींचे चार घटक धर्मीक कार्यांखातीर वापरतात :

(1) पत्री, (2) पुष्प, (3) फळां, (4) हेर

1. पत्रीपुजा :

जायत्या देवतांक (खासा करून मंगळागौर/पार्वती/गौरी हांका) 16 वा 21 पत्री ओंपतात. त्यो पत्री उपलब्धतायेप्रमाण (थळ आनी काळ) सकयल दिल्ल्या वनस्पतींच्यो आसतात :

1) अशोक, 2) आवळी (धात्री), 3) करवीर (कणेर), 4) कदंब, 5) ब्रह्मी, 6) धत्तूर (धोतस), 7) आपामार्ग (आघाडो), 8) मालती (मधूमालती), 9) भृंगराज (माका), 10) बिल्व (बेल), 11) श्वतदुर्वा, 12) बद्री/बदरि (बोर), 13) शमी, 14) बृहती (डोरली), 15) अर्क (रूई), 16) विष्णूक्रांता (थंड प्रदेशांत), 17) दाडिम (डाळिंब), 18) देवदारू, 19) मरु (मरवा), 20) अश्वत्थ (पिंपळ), 21) जाति (जाई), 22) केतकी (केवडा), 23) अगस्ति (अगस्त), 24) वट (वड), 25) ताड, 26) मुनीपत्र, 27) चंपक (चांफो), 28) नागचंपक, 29) पुन्नाग, 30) जपा, 31) शाका, 32) मल्लिका, 33) शत, 34) पद्म, 35) पारिजातक, 36) सेवंती, 37) निर्गुंडी, 38) करदली, 39) मातुलिंग (मावळींग), 40) कल्हार, 41) नद्यावर्त, 42) नागवल्ली (खावंचें पान), 43) सिंदुवार, 44) ब्रह्मपत्र, 45) कुंद, 46) मंदार, 47) नीलाम्बुज, 48) मरूपर्क, 49) गोकर्ण.

कांय देवदेवतांक अमकीच एक पत्री आवडटा देखीक गणपतीक दुर्वा, शंकराक बेल, विष्णूक तुळशींचें केसर आदी.

पावस सोंपल्याउपरांत जीं व्रतवैकल्यां येतात (चातुर्मासा उपरांत) तातूंत एकतर पत्रीपुजा आसना वा आसल्यारूय तातूंत संख्या उणी आसता (5/11) (यथालाभ). हाचें कारण ह्यावेळार सृष्टींत झाडांक पानां उणीं आसतात.

2. पुष्प पुजा :

कांय देवांचीं तशेंच ग्रहांचीं आवडटीं फुलां आसतात. देखीक गणपतीक तांबडी दशीण, शंकराक धवीं फुलां (तगर बी), विष्णूक कमळ, पार्वती/गौरीक हर्ने...... कांय फुलांचीं नांवांच

देवांचीं, रूशींची वा देवांवयल्यान आयिल्लीं आसात. (अनंत, शंकर, ब्रह्मकमळ, अगस्त, विष्णूकांत, इंद्रिका, गोविंदपुष्प, हरीपुष्प).

पत्रीपुजेभशेन पुष्पपुजा लेगीत थळ आनी काळाचे उपलब्धतायेप्रमाण करतात (पुष्पसंख्या 16,21,108....)

1) चंपक, 2) शत, 3) केतकी, 4) नागचंपक, 5) पुन्नाग, 6) जपा (सूर्यफूल), 7) विष्णूक्रांत, 8) अगस्त (अगस्त), 9) जाति (जाई), 10) करवीर (कणेर), 11) गंधावर्त, 12) मालती, 13) सुरंगी, 14) नीलोत्पल, 15) कर्कटकी (काकडी/तवशें), 16) चंपक, 17) कल्हार, 18) केतकी, 19) बकूल (वोंवळ), 20) पूगपुष्प (सुपारीचें फूल), 21) धत्तूर, 22) पारिजात, 23) नागकेशर, 24) कमल, 25) नंद्यावर्त, 26) गिरिकर्णिका, 27) गोविंदपुष्प, 28) इंद्रिका, 29) मरू, 30) कर्णिका, 31) चूत, 32) दाडिमी, 33) कुमूद, 34) अशोक, 35) ह्लीबेर, 36) युतिका, 37) बदरि, 38) हरीपुष्प (तुळशी), 39) जंबीर, 40) कुंद, 41) मंदार, 42) कदंब, 43) कुरंटक, 44) पाटल, 45) अश्मंतक, 46) देवदारू, 47) पद्म 48) गोकर्ण, 49) सुवर्ण, 50) तगर.

3. धर्मीक कार्यांतलीं फळां :

1) कुष्मांड (कुंवाळो), 2) नारिकेल (नारळ), 3) पनस (पणस), 4) जम्मीर, 5) मातुलिंग (मावळींग), 6) कर्दली, 7) पूगी (सुपारी)

4. हवनीय द्रव्य आनी फळफळावळ/वनस्पती :

1) समिधा, 2) तीळ (काळे/धवे), 3) सवाद, 4) ऊडीद, 5) बेलफळ (वास्तूशांत), 6) आंब्याचीं पानां (जोर आयल्यार आंब्यापानांचोच होम करतात.), 7) चरू (तांदूळ), 8) सांसवां, 9) चंदन/रक्तचंदन, 10) धूप, 11) ऊद, 12) जायफळ, 13) पत्री, 14) वेलची, 15) लवंग, 16) पंचखाद्य (खारीक, खसखस, खिसमीस, (काजी, बदाम), नाल्लाची सोय, खडीसाखर) 17) गवांचें पीठ, 18) नाल्ल, 19) सुपारी, 20) ल्हायो, 21) अमृतवेल, 22) केळें, 23) फोव, 24) ऊस.

5. चातुर्मासांत वर्ज्य वनस्पत/फळां/हेर जिनस :

1) श्रावण - शाकं (भाजी), 2) भाद्रपद - दधी (धंय), 3) आश्विन - दुग्ध (दूद), 4) कार्तिक - द्विदल धान्य

तिथी :

1) प्रतिपदा - कुष्मांड (कुंवाळो), 2) द्वितिया - बृहतीफलं, 3) तृतिया - लवण (मीठ), 4) चतुर्थी - मूलकं (मुळां), 5) पंचमी - पनस (पणस), 6) षष्ठी - तैलं (तेल), 7) सप्तमी - आमलकं, 8) अष्टमी - शीर्षे (नारिकेल) नाल्ल, 9) नवमी - कपालं (दुदी), 10) दशमी - अंत्रं (पडवळ), 11) एकादशी - निष्पावा (पावटे/वाल.....), 12) द्वादशी - मसूरिका (मसूर), 13) त्रयोदशी - वृतांकं, 14) चतुर्दशी - मधु (म्होव), 15) पौर्णिमा - द्यूतं (खेळ), 16) अमावास्या - स्त्रीगमनं.

पार्वतीचीं 21 आंगां :

चवथीवेळार गौरीची पुजा करतना गोंयांत एक खाशेली रीत आसा. म्हादेव हो नाल्लाच्या रूपांत पुजतात, जाल्यार गौरी ही विंगड - विंगड पत्रींनी भरिल्ल्या खोल्याच्या रूपांत. ''गौरी'' तयार करूंक कासाळेच्या पानांचो खोलो बांदतात. त्या खोल्याचो दोणो करून भितर 21 वनस्पतींचीं पानां घालतात. हे क्रियेक गौरीचीं 21 आंगां अशें म्हणटात. पत्री म्हण वापरतात त्या वनस्पतींचीं नांवां स्त्रीलिंगी आसूंक जाय असो संकेत आसा. शंकर, रूमड, अनंत ह्यासारकीं पुल्लिंगीं नांवां आशिल्ली वनस्पत वापरीनात.

21 आंगां अशीं :

1) आबोलीं, 2) शेवंती, 3) गोठलां, 4) तुळशी, 5) दशीण, 6) कणेरी, 7) तवशीण, 8) दोडगीण, 9) चिबडीण, 10) कारायती, 11) तेंडली, 12) काट्टीण, 13) जाई, 14) जुई, 15) सायली, 16) चमेली, 17) चटक-चांदणी, 18) तोरींग, 19) तांबडी भाजी, 20) गोळची भाजी, 21) मोगरी.

(टीप : त्या त्या वाठारांत मेळटात तेप्रमाण पत्री फुलां वापरतात देखून वाठाराप्रमाण तीं बदलतात.)

***

संदर्भावळ

अ.क्र.	पुस्तकाचें नांव	लेखक	प्रकाशकाचें नाव	वर्स
1.	**Flowers of Sahyadri** (इंग्लीश)	Shrikant Ingalhalikar	Corolla Publications, Pune	Nov. 2001
2.	**Tropical Indian Medicinal Plants** (इंग्लीश)	Sumy, Ved & Krishnan	Foundation for Revitalisation of Local Health Tradition, Bangalore	2000
3.	**घरगुती औषधे** (मराठी)	कै. वैद्यतीर्थ कृष्णाजी नारायण उर्फ आप्पाशास्त्री साठे	सौ. शैलजा अनिल साठे आयुर्वेद भवन, गिरगाव, मुंबई	Edition - 13 1994 First Edition 1922
4.	**गुणकारी आहार** (मराठी)	डॉ. हरी कृष्ण बाखरू	रोहन प्रकाशन, पुणे	Reprint 2001
5.	**घरगुती आयुर्वेद** (मराठी)	प.पू. अण्णासाहेब मोरे	श्री स्वामी समर्थ सेवा अध्यात्मिक व सांस्कृतिक केंद्र. जळगाव	1996
6.	**वनौषधी गुणादर्श** (मराठी)	कै. आयुर्वेद महोपाध्याय शंकर दाजीशास्त्री पदे	रमेश विठ्ठल रघुवंशी गजानन बुक डेपो, पुणे	प्रथम आवृत्ती 1893, 1973
7.	**आहार हेच औषध** (मराठी)	माधव चौधरी	नवनीत पब्लिकेशन्स, मुंबई	1997
8.	**ज्योतिर्मय आयुर्वेद** (मराठी)	वैद्य आशुतोष नाडकर्णी	ॐकार प्रकाशन, मुंबई	--
9.	**भारतीय संस्कृति कोश खंड १ व खंड -९** (मराठी)	संपादक पं. महादेव शास्त्री जोशी	भारतीय संस्कृति कोश मंडळ पुणे	First Edition 1976, 1993, 1982
10.	**वनातील वृक्षवेली** (मराठी)	शा. प्र. दीक्षित	कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे	1997

❊ लेख / विशेषांक ❊

❊ **रानफुले लेवून सजल्या ह्या हिरव्या वाटा** (मराठी) - श्रीकांत वि. जोशी
दै. लोकसत्ता शनिवार, दि. 11 ऑगस्ट, 2001

❊ **श्री गणेश विशेष पुरवणी** (मराठी) दै. गोमन्तक, 1998

❊ **सर्वसमन्वयाचा देव श्री गणेश** (मराठी) - प्रा. दत्ता भि. नाईक,
'ॐकारप्रकाश', सार्वजनिक श्री गणेशोत्सव मंडळ,
केरी-फोंडा गोवा (रौप्यमहोत्सवी स्मरणिका)

❊ 60 **वर्षांपूर्वीचे गोमंतकातील गणेश पूजन** (मराठी) - रमेश विश्राम राणे
दै. गोमन्तक रविवार, दि. 3 सप्टेंबर, 2000

उपकार

श्रावण-भाद्रपदांतलो ताजीटवटवीत सैम

आनी ताचे वांगडाच.....

1. **श्री. अनिल ना. भिवजी**
धारगळ, पेडणे-गोंय
2. **श्री. रमेश विश्राम राणे**
मुरगांव, गोंय
3. **डॉ. एम्. के. जनार्दनम्**
वनस्पतीशास्त्र विभाग, गोंय विद्यापीठ
4. **डॉ. नंदकुमार कामत**
वनस्पतीशास्त्र विभाग, गोंय विद्यापीठ
5. **डॉ. कस्तुरी देसाय**
वनस्पतीशास्त्र विभाग, पी ई एस चें
श्री. रवी सीताराम नाईक महाविद्यालय,
फर्मागुडी-फोंडें-गोंय
6. **डॉ. बर्नाडेट गोमीश**
समाजशास्त्र विभाग,सरकारी
महाविद्यालय, केपें-गोंय
7. **प्रा. बाळ विष्णू आपटे**
निवृत्त प्राध्यापक, फोंडें-गोंय
8. **श्री. संदीप वेरेंकार**
वळवय-फोंडें-गोंय
9. **डॉ. भिवा लाडू मळीक**
रसायनशास्त्र विभाग, पी ई एस चें
श्री. रवी सीताराम नाईक महाविद्यालय,
फर्मागुडी-फोंडें-गोंय
10. **श्री. नामदेव परब**
मालपें-पेडणे-गोंय
11. **श्री. अमरेश तळावलीकार**
तळावली-फोंडें-गोंय
12. **श्री. हनुमंत चोपडेंकार**
कोंकणी विभाग, पार्वतीबाई चौगुले
महाविद्यालय, मडगांव-गोंय
13. **श्री. मंगेश ढवळीकार**
ढवळी-फोंडें-गोंय
14. **श्री. श्याम कोळेकार**
केरी-फोंडें- गोंय
15. **श्री. संजय मुळगांवकार**
गुळेली-सत्तरी-गोंय.
16. **वनस्पतीशास्त्र विभागांतले सगलो प्राध्यापकवर्ग**
पी ई एस चें श्री. रवी सीताराम नाईक
महाविद्यालय, फर्मागुडी-फोंडें-गोंय
17. **डॉ. अनंत देशपांडे**
प्राणीशास्त्र विभाग, पी ई एस चें
श्री. रवी सीताराम नाईक महाविद्यालय,
फर्मागुडी-फोंडें-गोंय
18. **श्री. श्रीपती वैद्य**
पणजी-गोंय
19. **श्री. जगदीश वेरेंकार**
वयलो बाजार, फोंडें-गोंय
20. **श्री. संतोष केरकार**
छायाचित्रकार, फोंडें-गोंय
21. **श्री. दत्ताराम प्रभू**
छायाचित्रकार,
बोरी-फोंडें-गोंय
22. **श्री. अनील अध्यापक**
छायाचित्रकार
प्रियोळ-म्हाड्डोळ-गोंय
23. **डॉ. विली डिसिल्वा**
पणजी-गोंय
24. **श्री. राजेंद्र केरकर**
संस्कृती अभ्यासक
केरी-साखळी-गोंय
25. **श्री. विश्राम गांवकर**
कृषीतज्ञ, फोंडें-गोंय
26. **श्री. कृष्णनाथ अळवणी**
प्रियोळ-म्हाड्डोळ-गोंय
27. **श्री. श्याम वेरेंकार**
मडगांव-गोंय
28. **प्रा. प्रकाश पर्येकार**
कोंकणी विभाग, गोवा विद्यापीठ
ताळगांव-गोंय
29. **श्री. गणेश येसो माजीक**
केरी-साखळी-गोंय
30. **श्री. रामा पांडू माजीक**
केरी-साखळी-गोंय
31. **श्री. विठ्ठल** (नाना) **गांवस केरकार**
केरी-साखळी-गोंय
32. **श्री. बाळकृष्ण** (काका) **च्यारी**
केरी-साखळी-गोंय
33. **श्री. गोविंद कृष्णा गांवस** (गुरूजी)
केरी-साखळी-गोंय
34. **श्री. गोपीनाथ गांवस**
केरी-साखळी-गोंय
35. **श्री. नामदेव गांवस**
केरी-साखळी-गोंय
36. **श्री. सगूण विर्नोडकार**
विर्नोडें-पेडणें-गोंय
37. **श्री. विनय तोटेकार**
प्रियोळ-म्हाड्डोळ-गोंय
38. **श्री. आशुतोष नाडकर्णी**
आयुर्वेदीक वैज,
रायबंदर-पणजी-गोंय
39. **श्री. श्रीरंग जांभळे**
सावय-फोंडे-गोंय
40. **श्री. अरविंद देसाय**
पाळोलें-काणकोण-गोंय
41. **श्री. सत्यवान नायक**
तारीपाटो-सांगें-गोंय
42. **श्री. शंभू खेडेंकार**
सावयवेरें-फोंडें-गोंय
43. **श्री. महेंद्र पेडणेकार**
अन्साभाट-म्हापशे-गोंय
44. **श्री. एल. जे. दिनीज**
मडगांव-गोंय
45. **प्रा. नारायणन**
घोघळ-मडगांव-गोंय
46. **श्री.गोपालकृष्ण गांवकार**
ओपा-खांडेपार-गोंय
47. **श्री. गंगा जानू पालसरकार**
केरी-फोंडे-गोंय
48. **श्री. विशाल शेणवी खांडेपारकार**
आनी खांडेपारकार कुटूंबीय
शिरोडें-फोंडें-गोंय
49. गोंय सरकारन 2005 वर्सा घेतिल्ले माटोळी सजावट सर्तींत वांटेकार जाल्ल्या स्पर्धकांचे माटोळेचीं कांय छायाचित्रां 'कला अकादेमी गोंय'च्या बरेपणान ह्या पुस्तकांत आस्पावल्यांत तातूंत -
    - **श्री. श्रीकांत सतरकार**
    कुर्टी-फोंडें
    - **श्री. पुंडलीक तुकाराम गांवकार**
    खोडयें-सत्तरी
    - **श्री. दीपक गांवकार**
    सात्रें-वाळपय
    - **श्री. सतीश कशाळकार**
    माऊसवाडा, पेडणे
    - **श्री. सचिवत रा. नाईक**
    ताळगांव-गोंय

हांचे माटोळेंचो आस्पाव आसा.

***

भूषण भावे

- 1990 सावन फर्मागुडी-फोंडें गोंय, हांगासरल्या पी ई एस् च्या श्री. रवी सीताराम नाईक महाविद्यालयांत कोंकणी व्याख्यात (सिलेक्शन ग्रेड) आनी विभाग मुखेली म्हण वावर.
- कोंकणी समीक्षक, लेखक म्हण सुपरिचित.
- समीक्षा आनी वेव्हारीक कोंकणी आदी विशयांचेर कांय पुस्तकांचो सहलेखक/पालवी-संपादक
- 'गोंयांतले पारंपारिक खेळ' ह्या पुस्तकाचो संपादक
- विद्यार्थी जीणेसावन गोंयचे विद्यार्थी आनी युवा चळवळींत सक्रीय वांटो. अ.भा.वि.प. च्या माध्यमांतल्यान शिक्षणीक आनी सामाजिक आंदोलनांत नेतृत्त्व.
- गोवा कोंकणी अकादेमीचो उपाध्यक्ष म्हण वावर.
- गोंय विद्यापीठाच्या राष्ट्रीय सेवा येवजणेचो (NSS) कार्यक्रम समन्वयक.
- गोंय विद्यापीठाच्या विधीसभेचो तशेंच गोंय सरकाराच्या संस्कृती-साहित्य-भाषा विशींच्या साबार समितींचो वांगडी म्हण वावर.
- गोंय सरकारान 2005 वर्सा घडोवन हाडिल्ले 'माटोळी सजावट सर्तीचे' आयोजन समितीचेर 'खास निमंत्रित' म्हण वावर.